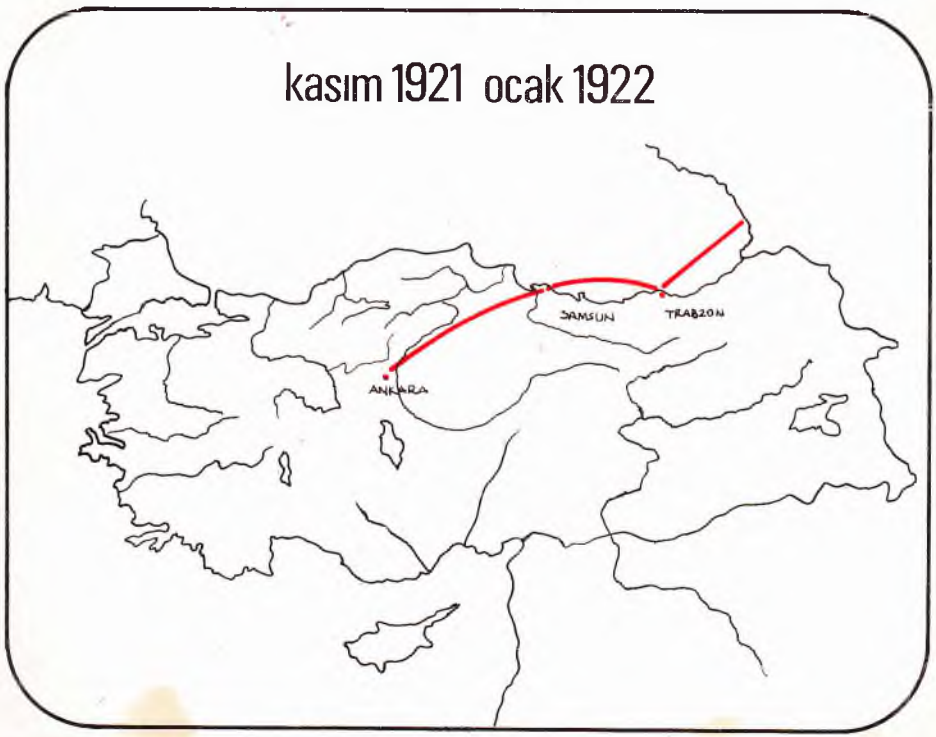
UKRAYNALI DEVRİMCİ LİDER

frunze'nin türkiye anıları

CEM YAYINEVİ
KÜLTÜR DİZİSİ

M.V. FRUNZE

TÜRKİYE ANILARI

Kasım 1921 - Ocak 1922

Rusça'dan çeviren
Ahmet Ekeş

CEM YAYINEVİ

M.V. Frunze'nin «Türkiye Anıları» 6 Ekim 1921'de «Komünist» adlı gazetede çıkan bir yazısı ve Sovyet Halk Komiserliği ile Ukrayna Merkez Yürütme Komitesinin Birleşik oturumunda okuduğu raporla birlikte yayınlanmıştır. Anıların aslı Asker İşçi Kızılordu Akademisinde M.V. Frunze bölümünde saklanmıştır. Anılar, daha önce gazetede çıkan yazı ve raporla birlikte Rusça aslından çevrilmiş, aslında numara sırasıyla yapılan açıklamalar da kitabın sonuna eklenmiştir.

Dizgi Baskı: ÜÇLER Matbaası
İSTANBUL — 1978

KARADENİZ'İN ÖTE YAKASINA

Bizler kendi işlerimize öylesine dalmışız ki, dikkatlerimizi bir an olsun bizim dışımızda olup biten olaylara çevirmeyi akıl edemiyoruz. Ancak, 'bir tehlike gelebilir' düşüncesiyle olsa gerek, yalnız Batı komşularımızı, o da bilinen ölçülerde izleyebiliyoruz. Güney ve Doğu sınırlarımızın ötesinde olanlardan ise çoğunlukla ya hiç, ya da çok az bilgiye sahibiz. Oysa hem, politik ve ekonomik çıkarlarımız açısından hem de dünyadaki kurtuluş hareketlerinin geleceği açısından bu olaylar büyük ilgi çekmektedir. En yakın güney komşumuz olan, TÜRKİYE bu konuda özellikle önemlidir bizim için. Orada da emperyalistlerle yapılan savaşın hemen ardından halk yeniden silâha sarılmak zorunda kaldı. Ve topların gürültüsü şu ana değin hâlâ kesilmedi.

Başında Sultan V. Mehmet'in bulunduğu Türk yönetimi, 1918 yılı sonunda Dünya Savaşından, galip Antantın (*) insafına sığınmış bir durumda çıkmıştı. İmzaladıkları silâh bırakışması sonucunda galip devletlerin kendi aralarındaki anlaşmalarda Türkiye'nin bağımsızlığı kesinlikle ortadan kaldırılıyordu. Antant'ın askerleri Çanakkale

(*) Antant: Birinci Dünya Savaşında üçlü itilâf devletleri: İngiltere, Fransa ve İtalya.

ve İstanbul boğazlarını işgal ettiler. 1920 yılı Ağustosunda anlaşmanın yenilenmesi Sevr'de yapıldı.

Artık hiç bir etkinliği kalmayan başkent İstanbul ile birlikte Türk topraklarının büyük bir bölümü Türklerin elinden alınmış ve galip devletler arasında paylaşılmıştı. Böylece İngiltere'nin payına Mezopotamya, Filistin ve Arabistan; Fransa'nın payına Suriye, İrak ve Küçük Asya yarımadasının büyük bir bölümü; Yunanistan'ın payına ise İzmir ile birlikte Küçük Asya'nın batı kısmı ve Türkiye'nin egemenliğindeki Balkan yarımadasının güney-doğu kesimi (Edirne ile birlikte Trakya) düşmüştü.

Türkiye'nin geri kalan kısmı (Anadolu) da bu devletler arasında -sözde- bağımsız sayılarak bölgelere ayrılmıştı. Oysa demiryolları, endüstri fabrikaları, maliye gibi şeylere Antant'ın borsacıları tarafından zafer sarhoşluğu içinde elkonulmuştu. En kaba kuvvet gösterileri, yağmalar ve hakaretler insan aklının alamayacağı kadar almış yürümüştü.

Bütün bunlardan, yıllardır süregelen savaşlardan (Tripolitan (*), Balkan ve son olarak da Tüm Avrupa) yorgun düşen ülkenin bezginliğine rağmen, Türk ulusunun büyük çoğunluğu istilâcılarla açıktan açığa savaşa girişti.

İstanbul'da İngiliz Fransız süngüsünün «kibirli» himayesi altında oturan resmî Türk yönetimi, anlaşılmaz bir vurdumduymazlıkla bütün bu hareketlere duygusuz kalıyordu. Bu nedenle kurtuluş harekâtı bu yönetimin dışında ve bu yönetimin karşısında olarak gelişti. Giderek de açık bir devrimci karakter kazandı

1919 yılı sonlarında Küçük Asya'nın içerilerinde, Erzurum ve Sivas'da Türkiye'nin içinde bulunduğu durumdan hoşnut olmayanlar bir araya gelmeye başladılar. Bu hoşnut olmayanların başında gözde Türk Generallerinden

---

(*) Tripolitan: Trablus.

biri bulunuyordu: Mustafa Kemal Paşa. Antant'a karşı savaş onun ve arkadaşlarının önderliğinde, «Türkiye'nin Ulusal Kurtuluşu» adı altında düzenlendi. Bu hareket çok çabuk genişledi ve ağır ağır tüm Küçük Asya'yı sardı. Anadolu'nun ortasında, Ankarada Türkiye Büyük Millet Meclisi toplantıya çağrıldı. Böylece Mustafa Kemal'in bu çağrısı yeni devrimci Türk yönetimini oluşturuyordu.

Sultanlık, kısa süre içinde topraksız, askersiz, halksız ve mali olanaklardan yoksun kalıvermişti. İstanbul'da bulunması nedeniyle de tümüyle Antant'ın, özellikle İngiltere'nin baskısı altındaydı. Bunun sonucunda, onun tüm ağırlığı ve önemi Türk Ulusunun her tabakası ve sınıfı arasında bir anda kayboluyor, sıfıra iniveriyordu.

Böylece 1919 yılı sonlarına doğru biz iki yönetim merkezi görüyoruz Türk topraklarında: Biri, Avrupa ve öteki burjuva ülkelerinin tanıdığı İstanbul hükümeti, öteki ise asıl etkili olan ve tüm Türk halkının tanıdığı, ama Antant tarafından kabul edilmeyen merkez, Ankara'daki hükümet.

Eğer biz bu devrimci hareketin sosyal sınıfsal içeriği açısından değerlendirmesini yapmak istersek şunu önceden bilmeliyiz ki, burada bizim bildiğimiz, devrim deyince aklımıza gelen, bizim verdiğimiz savaşın deneylerinden çıkanlara benzer bir durum göremeyiz.

Bu hareket açık bir ulusal anlam taşır ve yabancı istilâcılara karşı girişilen bir harekettir. Bu hareketin dayanağı önemli bir çoğunlukla Türk subayları, memurları ve köy ile kentlerin emekçi kitlesi olmuştur. Yalnız sınıfsal gruplar bu arada, daha açıkça daha ayrıntılı olarak biçimlenmeye başlamıştı. Bu da Anadolu köylüsü için, asıl kaynak ve temelde gitgide daha çok etkisini gösterdi. Yönetim genellikle kendi sınıfsal durumunun gerektirdiği partinin ellerinde bulunuyordu. Bu, tıpkı bizim 1905 devrimindeki partiye benziyor.

Ankara hükümeti yeni devlet kadrosunu kurarak kısa

sürede hatırı sayılır bir silâhlı güç yaratmayı ve kendi ülkelerini işgal edenlerle aktif çarpışmaya hazırlanmayı başardı.

Türkiye'de halklar arasındaki büyük hırçınlıklar Yunan ordusunun harekete geçmesine sebep oldu ve 1919 yılında İzmir bölgesi işgal edildi. Bütün bu bölgedeki Türk köyleri üzerine yapılan aşırı baskılarda büyük bir hataya düşüldü. Bu sakin insanlara yapılan katliam, onların mal ve öteki değerlerine yapılan yağmalar... Bunlar bütün Türkiye'de geniş bir yankı uyandırdı ve Yunanlılara karşı Ankara hükümetinin askerleri tarafından açık bir askerî harekete girişilmesine sebep oldu.

Yeni Türk hükümetinin karşısına Yunanlılardan başka bir de Doğu sınırında savaş çıkartılmıştı. Orada Ermenistan Taşnakları vardı ve Yunanlılarla birlikte Türkiye'de ve Kafkasya'da Antant'ın silâhlarıyla beslenerek savaşıyorlardı.

Ermenilerle savaş çok çabuk olup bitti ve Türkler için tam bir başarıyla sonuçlandı. Ermeni Taşnak orduları 1920 yılında indirilen son bir darbeyle dağıldılar ve bilindiği gibi devrimle kurulan Sovyet Ermenistan Cumhuriyetine geldiler. Sovyetler Birliği'nin aracılığı ile Ankara Hükümeti ve Sovyet Ermenistanı arasında barış yapılması sağlandı. Böylece o andan beri orada çok iyi dostluk ilişkileri kuruldu. Yalnız Küçük Asya'da işler hep böyle iyi yürümedi. 1921 yılı aralıksız askerî hareketlerle geçti.

Gerçi bu hareketlerde Türkler sık sık askerî başarılar kazandılar. Ama bu ana değin kesin bir zafer elde edemediler. Dinmek bilmeyen çarpışmalar şu anda alabildiğine genişliyor ve görünüşe göre Türklerle Yunanlılar arasındaki kesin savaşa doğru gidiyor. Aynı yılın 10 Temmuz'unda Yunan ordusu, başlarında bizzat Kral Konstantin olduğu halde, İsmet Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'nın kumanda ettiği, Batı Ordusu üzerine kesin bir saldı-

rıya geçti. Bu saldırı ile Temmuz'un sonlarında Yunan Ordusu, Türk Ordusunun elindeki en önemli stratejik noktaları ele geçirmeyi amaçlıyordu. Böylece Bağdat demiryolunun Küçük Asya bölümü, kuzeyde Adapazarı'ndan başlayarak Afyonkarahisar'a değin aradaki tüm bölgeler, yani Türk Batı Cephesi karargâhının bulunduğu Eskişehir, Yunanlılarca alınmış oldu. Yunan kaynaklarına göre, bu başarılar sonucu pek çok tutsak ve teknik araçlar elde edilmişti. Yunan Orduları bir süre durduktan sonra Ağustos ortalarında yeniden, daha ileri saldırıya geçtiler. Asıl görevleri olan işgali bir yana bırakarak Anadolu Türkiyesinin başkenti olan Ankara'ya yöneldiler.

Ankara'dan yüz verst (*) kadar uzaktaki Sakarya nehri kıyılarında Ağustosun ikinci yarısında yeniden en şiddetli muharebeler başladı. Bu muharebeler sonunda Yunan ordusunun taarruzu başarısızlığa uğradı. Ankara'ya 50 verst kadar yaklaştıkları halde Yunanlılar geri çekilmek zorunda kaldılar. Son bilgilere bakılırsa bu geri çekilme yer yer düzensiz oluyor ve önemli ölçüde teknik araçlar bırakıyorlarmış arkalarında. Böylece Yunanlıların Adapazarı - Afyonkarahisar - Eskişehir arasındaki demiryolu hattında da tutunamayacakları ve eski hatlarına (Adranos hattına) çekilecekleri bekleniyor. Yani Ankara'dan 350 verst uzağa.

Uzun hazırlıklar sonunda büyük kuvvetlerle girişilen bu başarısız Yunan taarruzunun tekrarlanabileceği sanılmıyor. Daha bu yılın ilk baharında Türk Cephesini yarma denemesi yapılmış, başlangıçta birtakım başarılar da elde edilmiş, ama sonunda durmuş ve Yunan ordusu büyük bir bozguna uğramıştı. Böylece Batı Cephesinde, son Yunan saldırısına değin süren bir barışın şimdi yeniden kurulması gerekiyor. Mustafa Kemal Paşa ordularının da

(*) Verst: 1060 metreye eşit Rus uzunluk ölçüsü birimi.

Yunan Ordusunu tümüyle kırabilmesinin mümkün olmadığı düşünülüyor.

Son zamanlarda İstanbul kaynaklarından alınan haberler, Yunan ordusunun bir çevirme harekâtına giriştiği ve bu ordunun imha hareketinin kaçınılmaz olduğu yolundaydı. Kuşkusuz bunlar abartılarak anlatılıyordu. Bu arada Türk askerleri de ne sayı, ne de teknik araçlar bakımından Yunan ordusu gibi olanaklara sahip değildi. Tâ içerlerde son ve kesin darbeyi vurmaya hazırlanıyorlardı. Yunanlıların bu üstünlüğü İngilizlerin tüm olanaklarını onlardan yana kullanmasından ileri geliyordu.

Buna karşılık Yunan ordusunun moral durumu, Kemalistlerin coşkun fikirlerinin yanında çok düşüktü.

Böylece bir silâhlı çarpışmanın yakın bir gelecekte çıkabilmesi olanağı yoktu. Bu koşullarda diplomasi alanından yararlanılması kaçınılmaz olmuştu.

Sorunun diplomatik yollarla çözümlenebilmesi için Antant tarafından bir denemeye girişildi. Aynı yılın başlarında Londra'da, İstanbul hükümetinden, Ankara hükümetinden ve Yunanistan'dan katılacak delegeler bir özel konferansa çağrıldılar. Bu konferans tam bir başarısızlıkla sonuçlandı.

Bütün bu denemelerin nasıl sonuçlanacağı, tüm olasılıkların ilerde nasıl bir durum göstereceği anlaşılıyordu. Ne olursa olsun şimdiden Antant'ın diplomatik çabalarının bir sonuç vermeyeceği söylenebilirdi.

Mustafa Kemal Paşa hükümeti olayların ilerde nasıl gelişeceğini bekleyebilirdi. Onun askerî durumu hiç de kaygı verici değildi. Nasıl olsa olaylar geriye dönmez, bizim yargımıza göre Yunan kuvvetleri herhangi bir başarı elde edemezdi artık. Onlar Antant'ın yardımına daha fazla bel bağlayabilirler miydi?.. Diplomatik alanda evet, ama askeri alanda hiç bir zaman!..

Antant'ın bu Yakın Doğu işi de tıpkı bütün öteki işleri gibi bir hiçti. İngiltere, Fransa, İtalya, hepsi de kendi çıkarlarını gözeten politikalarıyla, birbirleriyle ilişkilerinde çatışmaya başlamışlardı bile.

Yakın Doğudaki egemen durumunu sağlamlaştırmak isteyen İngiltere, bir taraftan Ankara hükümetine hoş görünmeye çalışırken bir yandan da Yunanistan, Fransa ve İtalya'nın kendisine destek olmasını sağlamak istiyordu. Elbette gerek bu oyunların, gerek İngiltere'nin Yunanistan'la yüzleşmesinin, yağmacı burjuvazi açısından iyi sonuçlar vermeyeceği muhakkaktı.

Kemalistler bağımsız Türkiye'nin yeniden kurulmasını istiyorlardı. Hattâ Arap vilâyetlerinden bile vazgeçmişlerdi. Ama bu istekleri de tüm Antant ülkeleri tarafından çözümlenmesi olanaksız bir karşı çıkmayla karşılanmıştı. Sadece emperyalizmin iflâsı birçok sorunların çözümlenmesine olanak verecekti.

«Komünist» Gazetesi
Sayı : 223
6 Ekim 1921

ANKARA'YA YOLCULUK
I
BATUM'DAN SAMSUN'A

26/XI/1921 30/XI/1921

Bizim Ukrayna heyeti 26 Kasımda Türk topraklarına vardı. Batum'dan sefer yapan İtalyan gemisi «Sannago»yla Trabzon kentine geldik. Gemi oldukça büyüktü. Bir zamanlar Avusturya İmparatorluğu'na aitmiş. Ama şimdi Avusturya'lıların tüm ticaret filosu ve yolcu gemileri İtalyan'ların eline geçmiş durumda. Gerek gemi komutanının, gerek tüm komuta heyetinin bize karşı davranışı son derece nazik ve sevimli. Tayfaların bulunduğu kamaralardan birinde yoldaş Lenin'in resmi asılı. Gerçi bu, bir şeyler gösterir, ama pek o kadar da fazla sayılmaz. Çünkü aynı yerde, hemen bunun yanında asılı bir başka portre daha var. Büyük adamlardan birinin, anlaşılan İtalyan Kral ailesinden birinin resmi.

Burada, Trabzon'da, karaya çıkmak yerine, Sinop'un batısındaki İnebolu limanına gitmemiz önerildi. Oradan bir şose yolla, çok daha kısa bir yolla (305 verst) Ankara'ya gidilebiliyormuş. Ama kaptanla yapılan konuşma sonucunda kaptanın, heyeti İnebolu'da karaya çıkarma garantisi veremeyeceği ortaya çıktı. Gerekçe olarak da Ka-

radeniz'de sık sık fırtına ve boranın görüldüğü ve fırtınalı havalarda İnebolu'ya inmenin mümkün olamayacağı, çünkü orada herhangi bir liman bulunmadığı gösterildi. Demir atılacak yer kıyıdan çok açıktaymış ve kıyıya yaklaşmak son derece tehlikeliymiş. Böylece ufukta Ankara değil İstanbul görünüyordu. Yani Ankara hükümeti ile değil, Britanya'nın Yakın Doğu'daki çıkarlarının koruyucusu Sir Herbert Harrington, (1) ya da onun Yunanlı dostlarıyla konuşmak zorunda kalacaktık.

Neticede Trabzon'da (2) inmek zorunda kaldık. Oysa burada inmemiz gerek zaman kaybı, gerek şimdiki Türkiye başkentine gidilecek yolun elverişliliği bakımından hiç de uygun değildi.

Trabzon'a sabahleyin geldik. Hava kapalıydı. Denizde hafif bir çalkantı vardı. Sağlık muayenesinden sonra Liman Komutanlığının gönderdiği kayıklara atladık. On beş dakika sonra iskeleye varmıştık. İskelede Liman Komutanı ile kentin Polis Müdürü bekliyordu bizi. Trabzon valisi adına gelmişlerdi ve onun adına karşıladılar. Böylece daha önceden hazırlanmış faytonlara binerek bize ayrılan otele gittik.

Trabzon'da endişe içinde tam dört gün kaldık. Deniz her zaman fırtınalıydı, düzelmiyordu. Türk kıyılarının tüm limanlarıyla haberleşme kesiliyordu. Yalnız bu arada şunu belirtmek gerekir ki, Karadeniz kıyısındaki Türk kentlerinin limanlarına liman diyebilmek çok güç. Bütün bu kentler, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun İnebolu, tamamen denize açık yerlerde kurulu. Fırtınalı havalarda buralara sığınmak oldukça tehlikeli. Tek sığınak yeri olan Sinop, son derece güzel ve doğal bir koruyucu limana sahip. Ama aslında deniz trafiğine kapalı. Çünkü (geçen emperyalist savaşın daha ortadan kaldırılmamış mirası) bir mayın tarlası haline getirilmiş. Bu nedenle çoğu kez, örneğin İstanbul'dan İnebolu'ya gidecek yolcular tâ Sam-

sun'a kadar gitmek ve oradan geri dönmek zorunda kalıyorlar. Ticaret gemilerine gelince, onlar ya yakınlardaki sakin bir yerde (örneğin Samsun'la Ordu arasındaki Vona burnu yakınlarında) ya da kıyıdan oldukça uzakta, açık denizde demirliyorlar.

Bu durumda Trabzon limanı hemen hemen barınma olanağı vermiyor. «Hemen hemen» diyorum, çünkü burada dalgakırana benzer, kentin Rus işgali zamanından kalma bir sığınağı var. İşte bu dalgakıranın koruyuculuğuyla, kısmen kayaların koltuğunda, kısmen de suya batırılmış gemilerin arasında ufak boydaki tekneler bir barınak bulabiliyorlar kendilerine.

Trabzon İstanbul'la sıkı bağlantısından dolayı oldukça canlı bir ticaret merkezi. Avrupa mallarının, Doğu Anadolu [3] bölgesi (Trabzon, Erzurum, Sivas, Van ve Bitlis) vilâyetlerine akışındaki bağlantıyı burası sağlıyor. Burada pek çok ticaret yazıhanesi var. Bu yazıhaneler çoğunlukla Yunanlı ve hattâ Ermenilere ait. Şu anda savaşın yarattığı koşullar bunlara büyük darbe indirmiş. İhracat ve ithalât genellikle kısıtlanmış. Bu yazıhanelerin büyük bir bölümü ekonomik nedenlerle işlerine son vermişler. Bir kısmı da siyasî nedenlerle... En önemli ticaret adamları, Rumlar. Buraya kendi öz kentleri gibi yerleşmişler. Ama son zamanlarda bütün kıyı vilâyetlerinde büyük baskı altında kalmışlar. Bu baskılar onlarda Türk yönetimine karşı düşmanca duygular uyandırmış. Askerlik yükümlülüğüne karşı isteksizlik doğurmuş ve hatta birkaç kişinin, Rumların yerleşme yerlerinde, Trabzon ya da Samsun başkent olmak üzere eski Pontus [4] devletini yeniden kurmaya yeltenerek propagandaya girişmesine sebep olmuş. Aslına bakılırsa bunlar tümüyle boş ve özellikle Atina ve İstanbuldan [5] kaynaklanmış propagandayla desteklenen hayallerdi. (Çünkü Rumlar bütün bu bölgede azınlıktaydılar). Bu hayaller her şeyden önce Rumlar için zararlıydı.

Başlangıçta halkın birbirleriyle barış içinde yaşamaları birdenbire korkunç bir düşmanlığa dönüşüverdi. Acımasız bir dövüşle başlayarak en gaddar ve kanlı biçimlerde sürdü gitti. Sonunda Türk Kara Denizindeki Rum halkı önemli ölçüde ezilmiş bir duruma düştü. Kentlerde yalnız kadınlar ve çocuklar kalmış. 16 yaşından başlayarak tüm yetişkin erkekler seferber edilerek ülkenin içlerine (Erzurum, Sivas, Ankara'ya) gönderildi. Orada asıl önemli işlerde çalıştırıldılar: Yolların onarımı, yapımı ve özellikle de köylerin savunması işlerinde.

Artık şehirde Ruslarınkinden başka hiçbir konsolosluk yok. Yakın bir gelecekte Fransız konsolosluğunun açılması bekleniyor, hattâ bunun için bir de bina tutulmuş. Kent bir dağın yamacına son derece güzel bir biçimde yerleşmiş. En uçtaki evler tâ deniz kıyısına değin inmiş. Kenti çevreleyen dağlar pek yüksek değil ve hemen hemen çıplak. Yer yer bodur küçük çalılıklar ve ufak selvi korulukları görülüyor. Doğuda, kentin ucunda, dik kayalara yapışmış gibi duran eski bina kalıntıları var. Bu harabeler haçlı seferleri zamanından kalma eski Yunan manastırının yıkıntıları. Trabzon eski, tarihî bir kent. Burası eski Pontus devletinin başkentiymiş. Yunan tarihçisi Ksenofon'un (6) yazdığına göre Artakserks'in küçük kardeşi Kira'nın öldürülüşünden sonra seferden arta kalan Yunan birliği buradan denize açılmış.

Kentte pek bol su var. Yemyeşil bir yer. Süs bitkileri türünden olan selviler ötede beride düzgün koni biçimindeki tepeleriyle göğe doğru uzanıyorlar. Kent genel görünümüyle tam bir Doğu kenti özelliğinde. Sokaklar dar ve eğri büğrü. Evler küçük ve hemen hepsi dörtgen biçiminde bir tabana oturtulmuş; yukarıya doğru da paralel yüzlü dörtgenler halinde yükseliyor. Camilerin yüksek, düzgün, koni şeklinde minareleri (7) var. Sokaklarda büyük bir canlılık göze çarpıyor. Hemen her yerde, ağır

yükün altında nerdeyse kaybolmuş eşek dizileri görülüyor. Arada sırada deve kervanları, at ya da manda koşulu arabalarla karşılaşıyor. Her taraftan türlü bağırışlar duyuluyor: Kimi yüksek sesle bağırıyor, anlaşılan sırnaşarak karşısındakine hizmet etmeyi öneriyor. Bazan türlü yiyecek şeyler v.s. satan satıcıların sesleri işitiliyor. Asıl yoğun hareket gerçekten çok kalabalık olan kent merkezinde, pazar bölgesinde görülüyor. Dükkânlarda her türlü ihtiyaç maddeleri satılıyor, ama fiyatları da aşırı derecede yüksek. Oysa Batum'da buraya göre son derece ucuzdur. Hattâ bizde, Harkov'da bile buradan daha ucuzdur genellikle. Bundan şu anlaşılıyor ki Sovyetler Birliğinde hayat Türkiye'dekine oranla önemli ölçüde ucuz. Pahalılık özellikle son zamanlarda hükümetin tüm ithalat ve ihracat mallarına eklediği yüzde şu kadar vergiyle daha da artmış.

Sürekli savaşın ([8]) daha pek çok şey üzerinde gözle görülür etkisi olduğu söylenebilir. Halkın büyük çoğunluğunun giysileri ve ayakkabıları çok kötü. Sokaklara diz çöküp oturan dilencilerin bolluğu da insanı etkiliyor. Hele sırnaşık bir biçimde peşinizi bırakmayan ve bahşiş ([9]) isteyen dilenci çocukların bolluğu... Bu gibi durumlarla Kafkasya'da da sık sık karşılaşılır. Kuzey Kafkasya'dan başlayarak ta buralara, Rusya'dan uzaklaştıkça gitgide daha da artarak ilerler. Bakû'da ve Tiflis'te dilencilik açıkça görünür, Batum'da biraz daha artar ve sonunda Türkiye'ye girerken varlıksız yaşamın karakteristik özelliklerinden biri olarak ortaya çıkar. Biz Ukrayna'lılar ve Ruslar ne kadar iyiliksever olursak olalım biliriz ki, ekonomik yaşantımızın tüm yoksunluklarına rağmen, toplumsal eşitsizliğin ortaya çıkardığı bu en ayıp biçim bizler tarafından kabul edilmez hiç bir zaman. Burada, Türkiye'de ise bunun dinin etkisinden doğduğu söylenebilir. İslâm inanışı açısından bakıldığında sadaka vermek mü-

minler için zorunludur. Böylece müslüman Doğu'nun sosyal yaşamının temellerinden biri yerine getirilmiş olur. Bunu, Avrupalılar kolayca anlayamazlar. Burada sadaka yoksullarca dilenerek, vereni zorlayarak elde edilmiş sayılmaz. Onu sanki yasal hakları olan bir şeymiş gibi ister ve kabul ederler.

Bireylere tek tek bakıldığında, sokaktaki kalabalığı oluşturan kişilerin aşağı yukarı birbirine benzedikleri görülür. Kentte yaşayanların önemli çoğunluğu Türklerden meydana gelmiş. Giydikleri geleneksel başlıkları (kırmızı fesleriyle) hemen ötekilerden ayrılıyorlar. Türklerin yanısıra, sayıları gittikçe azalmasına rağmen Rumlar da giyiyorlar fesi. Ama onlarınki daha uzun. Bir de Lâzlar var bu yörede. Bunlar Türkiye'nin Karadeniz Bölgesinin güney doğusundaki köylerde yerleşmişler çoğunlukla. Onlar da kendilerine özgü başlıklarıyla seçilebiliyorlar. Bir başlık ve başlarının çevresine sarık gibi bağlanan bir sargı. Bu sargının en belirgin rengi, koyu bazan da sarımsı gri. Lâzlar, ayrı bir dil konuşan gürcülerdir; hemen hemen eski ulusal benliklerini tümüyle yitirmişler ve artık Türk devletinin bu uçta en sağlam parçası haline gelmişler. Sayıca aşağı yukarı yarım milyon kişiler. Bunlar son derece yiğit ve çalışkan insanlar; ordu için de mükemmel bir kaynak. İslâm dininin ve Türk devletinin desteği olma görevlerini yalnızca Lâzistan'da ([10]) değil, Türkiye'nin öteki bölgelerinde de yerine getiriyorlar. Kısa bir süre önce Lazistan'ın en etkili önderlerinden biri olan Osman Ağa, ([11]) gönüllü lazlardan topladığı bir kuvvetle, Türklere karşı ayaklanan Doğu Anadolu bölgesindeki Kürtleri ve Samsun sancağındaki (vilâyet) Rumları kan ve ateşe boğdu. Bu toplanan kuvvet oldukça düzenliydi. Doğu geleneklerine göre hareket ediyorlardı. Yani geçtikleri yerleri talan ediyorlardı. Her taraf bir mezar sessizliğine gömülüyordu; tam bir suskunluğa... Genellikle

denebilir ki, ulusal tartışmaların, çağdaş Türkiye'de yerleşmiş tüm halklar tarafından kullanılan, çözümlenme biçimleri tekti ve son derece de basitti: Düşmanların tümüyle yok edilmesi. Bu konuda, hristiyan azınlıklar içinde örneğin Rumlar düşmanlarından çok daha önce davranmışlar ve ileri gitmişlerdi. Burada Konstantin ([12]) in savaşçılarının, zaptettikleri bölgelerde yaptıkları kahramanlıklar öylesine anlatılıyor ki, tarif edilemez. Onlar yalnızca aldıkları erkek esirlerin tümünü Yunanistan'a götürmekle kalmıyorlar, sistemli olarak önlerine gelen tüm köyleri yakıp yıkıyorlar, ortadan kaldırıyorlardı. Varını yoğunu yitiren, evsiz barksız kalan Türk göçmenler şimdi İstanbul ve Anadolu'nun içlerine kaçıyorlar.

Sokaklarda Avrupalılarla hemen hiç karşılaşılmıyor. Yalnız beyaz ordu (*) kampından kaçmış birkaç Rus göçmen ailesi var. Böyle göçmenlerden biri olan, Ruslaşmış bir Hugenot ([13]) ailesinin soyundan gelen General Termen bizim heyeti karşılamağa geldi. Onunla yaptığımız konuşmadan anlaşıldığına göre Türkiye'de, özellikle onun gibi siyaset dışı pek çok göçmen vardır. Bu General Termen oturduğu Batum'da bir zamanlar İngiliz işgali sırasında Rus vatandaşlar birliğinin başkanıymış. Gürcü menşevistlerin yönetimi ele geçirmeleri üzerine buraya göç etmiş. Şimdi burada, Trabzon'da öğretmenlik yapıyor. Rusya'ya dönmek için can atıyor, ama çekiniyor. Burada göçmenler arasında «ÇEKA» (**) ve «Çeka» nın göçmen-

---

(*) Beyaz Ordu: 1917 Rus ihtilâlini yapan Kızılordu'ya karşı Vrangel ve Denikin'in komutasında örgütlenen orduya verilen ad. Karşı ihtilâli başaramayınca pek çok beyaz ordu mensubu Türkiye'ye kaçmıştır.

(**) ÇEKA : 1917 - 1921 yıllarında Rus ihtilâline karşı olanların sabotaj ve yağmalarına engel olmak için kurulan olağanüstü yetkili polis örgütü.

lere katliam yaptığı hakkında çok korkunç söylentiler dolaşıyor. Bütün Rusya göçmenleri burada ya öğretmenlik yapıyorlar, ya da hafif işlerde, fotoğrafçılık, lokantacılık gibi işlerde çalışıyorlar.

Ruslardan başka müslüman göçmenler de var. Bunlar Azerbeycan'daki eski müslüman yönetimi üyeleri ve taraftarları, ya da Dağıstan'daki Said Şamil [14] in (ünlü İmam Şamil'in torunu) sivil yönetimindeki taraftarları. Gerek onlar, gerek bunlar yokluk içinde bir yaşam sürüyorlar burada. Durmadan Türk yöneticilerinin ve kamu yardım kuruluşlarının eşiklerini aşındırıyorlar ve onların yardımlarını dileniyorlar. Türkiye ile bizim aramızdaki dostluk ilişkileriyle bu çabalar sona erdi ve şimdi sağlam bir temele oturtuldu. Bizdeki devrime karşı olan müslümanlar artık batılı devletlerin yardımıyla Kafkasya'da kurulacak bir burjuva rejimi umuduyla yaşıyorlar; Kafkasya'daki bolşeviklerin çalışmaları hakkında her türlü dedikodu tohumlarıyla yetiniyorlar. Said Şamil'in kendisi Türklerden bir yarar elde edemeyince birkaç ay önce Paris'e gitmiş. Orada Fransa'nın Kafkasya işine aktif olarak müdahale etmesi için büyük bir propagandaya girişmiş. Onlara her türlü parlak vaadlerde bulunmuş gelecek için. Onu yakından tanıyanların söylediklerine göre macera-perestin biriymiş. Kendi ünlü dedelerinin acı mirası nedeniyle adı, bir parça değer kazanabilme aracı olarak kullanılan tek siyasi sermaye gibi sömürülüyordu. Ama dağ köylüleri arasında bunun şimdi en ufak bir etkisi bile olmuyor.

Trabzon'da kaldığımız dört günlük süre içinde bura nın bütün ileri gelen yetkilileriyle tanışma olanağı bulduk. Bu arada sosyal kuruluşların yöneticileriyle de tanıştık. Trabzon Valisi, Padişahlık döneminden kalma yaşlı, kerli ferli bir memur. Kırk yıllık görevi sırasında hemen hemen Osmanlı İmparatorluğunun tüm bölgelerini dolaş-

mış, en önemli görevlerde bulunmuş. İstanbul'un İngilizler tarafından işgalinden sonra hemen, Damat Ferit Paşa'nın ([15]) İngiliz yanlısı kabinesinin bütün düşmanları gibi tutuklanmış ve sekiz ay hapiste yatmış. Hapisten çıkınca Anadolu'ya kaçmış ve Trabzon Vilayeti ([16]) Valiliğine atanmış. Çok ölçülü bir adam olduğu ve başlangıçta bizim heyete kuşkuyla baktığı halde sonradan, tam bir güvenle yaklaştı. Böylece onunla çok sıkı dostluk ilişkileri kurduk. Kentte Validen sonra ikinci en önemli kişi, 13 üncü Tümen Komutanı Albay Sabit Sami Bey'di. Onunla biraz daha geç tanışabildik. O sırada kentte yoktu çünkü. Trabzon bölgesi yakınlarını egemenliği altına alıp korkudan titreten Kurban adlı birinin çetesini yakalamakla meşguldü.

Sami Bey son derece aydın ve kültürlü bir insan. Fransızca ve Almancayı çok iyi konuşuyor. Yalnız kendi yurdunun değil, öteki ülkelerin de siyasal yaşamını yakından izliyor. Ayrıca toplumsal sorunları çok iyi kavramış. Komünist programla ilgilenmiş. Bizim işlerimiz hakkında da doğru ve yerinde düşünceleri var. Diyor ki, «Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında kurulacak dostluk ve yakınlık fikri gerek orduda, gerek halkın büyük çoğunluğu üzerinde derin izler bırakır.»

Daha sonra «Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti»nin buradaki yöneticileriyle tanıştık. Bu, parti kuruluşundan ayrı, Türkiye'nin ulusal kurtuluşu temeline dayanan ve şimdi Anadolu'nun kent ve köylerinde giderek dal budak salan bir dernek. «Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti([17]) rusçaya çevrildiğinde «Hakların Korunması» anlamına geliyor. Başında Mustafa Kemal var. Bizdeki komünist partisinin rolünü oynuyor burada, ya da kurucusunun düşüncesine göre, böyle görünmek zorunda. Biraz olsun partiyi andıran karaktere bürünmemiş. Daha çok bizde emperyalist savaşlar (Zemsoyuz, Zemgora gibi) sırasında doğan der-

neklere[18] benziyor. Yalnız politik yanları daha belirgin ama program müphem ve karanlık. Şu ilkeler saptanmış temel olarak: 1.) İş ilkesinin hak olarak tanınması 2.) Yasama ve yürütme görevlerinin, Sovyet iktidarında olduğu gibi seçimle gelen tek bir organda birleştirildiği yeni rejim biçiminin yaratılması, 3.) Bu tür yönetime göre mahalli özerk yönetim örgütleri kurulması, 4.) Yurdun kurtuluşu ve bağımsızlığın sağlanması için ulusun tüm güçlerinin birleştirilmesi, 5.) Ülkenin ekonomik gelişmesi konusunda devlet teşebbüsünün geniş ölçüde artırılması.

Bu komitenin üyelerinin bir kısmı seçilmiş, bir kısmı ise Ankara tarafından atanmış kişiler.

«Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti»nin yerli komitesi bizim heyetin gelişi onuruna bir öğle yemeği verdi. Yemekte tüm yerli erkân, komite üyeleri ve belediye örgütü yöneticileri hazır bulundular. Yemekten önce ve sonraki bütün konuşmalar karşılıklı bilgi verme şeklindeydi. Rusya'daki ve öteki Sovyet ülkelerindeki durumla çok ilgilendiler. Genellikle Ukrayna'yı, Ukrayna ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri, Ukrayna halkını, dilini, v.s... sordular. Komite üyeleri yalnız biri dışında, pek kaliteli değil. O da Millet Meclisinde, Trabzon yöresinden Milletvekili olarak bulunuyor. Bunların toplumdaki yerine bakılacak olursa çoğunlukla tüccar. Birkaç tanesi Hristiyan. Ama onları göremedik. Burada yönetimde etkin olan kişiler öncelikle ticaretle uğraşanlar, sonra da din adamları. Komite yalnız başına özel bir rol oynamıyor, iktidarın elinde uysal bir alet durumundalar. Bizim ekonomi politikamız, din görüşlerimiz ve yönetim düzenimizdeki sorunlarımıza özel bir ilgi duyuluyor. Ukrayna ve Rusya'ya karşı duydukları ilgi tam anlamıyla dostça. Bu dostça ilgi tüm kent halkı tarafından gösteriliyor. Her yerde, heyetimizin bütün üyelerini güler yüzle karşılıyorlar ve birbirleriyle yarışırcasına yardım etmeye çalışıyorlar.

Dikkatimizi en çok çeken şey, kentlerde ve köylerde, bizim ordumuzun (19) çekilirken geride bıraktığı muazzam askerî malzemenin varlığı. Hemen hemen attığınız her adımda bunlarla karşılaşıyorsunuz. Bize tahsis edilen araba eski Rus malı, arabaya koşulu at, kente köylüleri getiren yük arabalarının çoğu bizim eski katarlardan kalma, evlerdeki telefonlar bizden arta kalanlar; daha bunun gibi pek çok şey... Bütün bunların savaşta yedek olarak kullanılacağını düşünerek memnun olduk. Ancak limana rasgele yığılmaları hiç hoş değil. Hemen hemen yüz kadar dekovil lokomotifi, pek çok vagon, binlerce travers, sayısız dağınık ray gibi pek çok değerli mal atılmış. Ve bütün bu malzeme beş yıldan beri burada çürüyor, paslanıyor ve hiç bir işe yaramadan yağmalanıp gidiyor. Yalnız kısa bir süre önce Sivas'la Samsun arasındaki demiryolunun kurulması için bu malzemenin bir kısmını Samsun'a götürmeye başlamışlar. Yerli yöneticilere bu malzemeden niçin bu kadar süredir yararlanılmadığını sordum. Anlaşıldığına göre 1920 yılına değin Türkler bunları kullanma haklarına sahip değillermiş. Çünkü İngiltere bu malzemeyi bizim Beyaz orduya vermeyi düşünerek el koymuş. Denikinov ve Vrangelevcilerin ortadan kaldırılması Türklere bunları kullanma olanağını sağlamış. Ama malzemelerin büyük bir kısmı artık kullanılamaz bir biçimde mahvolmuş.

29 Kasım akşamı saat 9'da Trabzon'dan yola çıktık. Çok içten, sıcak bir ilgiyle uğurladılar bizi. İskeleye bir şeref kıtası, bando mızıka göndermişlerdi. Bizim Rus gemisi «Georgiy» e bindik. Bu, Karadeniz filosundan 700 tonluk bir drednottu.(*) Hava şartları kötü giderse bu gemide yolculuk yapmak çok sıkıntılı olacaktı. Ama bizim şansımıza hava son derece güzeldi ve zevk içinde bir yol-

(*) Drednot: Eskiden 305 mm. lik on tane topu bulunan bir zırhlı savaş gemisi.

culuk yaptık. Trabzon'dan Samsun'a 7 - 8 knotluk (**) bir hızla, 25 saatte geldik. Eğer geçirdiğimiz ufak bir heyecanı saymazsak olaysız bir yolculuk yaptık sayılır. Gece saat 4 - 5 sularında birden karşımızda bir savaş gemisi beliriverdi. Aklımıza gelen ilk düşünce bunun bir Yunan gemisi olmasıydı. Trabzon'dan beri bize refakat eden Türk Subayı Yüzbaşı Hasan Bey, bir anda Rus tayfası elbisesi giydi ve tedbirli olmak için herkes birtakım işlerle uğraşıyormuş gibi yaptı. Bu yabancı gemi projektörle birkaç kez bizi aydınlattı ve durmamız için işaret verdi. Biz, aldırış etmeden yolumuza devam ettik. «Düşman» gemi bizi bir kez daha aydınlattı ve sonra gecenin karanlığında kayboldu gitti. «Georgiy» in kaptanı bunun üzerine öğünerek şu açıklamada bulundu: «Düşman gemi bizim Georgiy'in görünüşünden korkarak kaçtı.» Gece karanlığında kocaman bacaları, direkleri ve yarı savaş gemisi görünümüyle gerektiğinden fazla etki uyandırmıştı anlaşılan. Yalnız şunu da söylemek gerekir ki, bizde de küçümsenmeyecek silâhlar vardı. Üç makineli tüfek, 37 kalibrelik bir top ve yedek olarak da 13 mermi...

Yolun geri kalan bölümünde başka bir gemi ile karşılaşmadık. Hep kıyıya oldukça yakın yol aldık. Kara Denizin bütün güney kıyıları baştan başa kayalık. Dağ zinciri doğudan batıya gidildikçe alçalarak, Boğaziçi'ne değin aralıksız olarak uzanıyor. Dağlar çoğunlukla tam kıyıya kadar yaklaşıyor, kıyıda en ufak bir düzlük bile görünmüyor. Az da olsa kıyıdan uzaklaştığı yerlerde de ya bir köy, ya bir kasaba göze çarpıyor. Dağlar ormansız, yeşillik yerine sadece çalılıklar var. Tüm yüksek tepeler karla örtülü. Denizde en ufak bir dalga bile yok. İnsan sanki Volga üzerinde gidiyor gibi hissediyor kendini. Geminin yanında martı ve yunus sürüleri yarış ediyor biz-

(**) Knot: Deniz miline eşit bir deniz hız ölçü birimi.

lerle. Akşam saat 10'da Samsun'a yaklaştık. Şehir uzaktan göründüğünde, o aydınlık yapılarıyla gecenin karanlığında son derece güzel bir tablo serildi gözlerimizin önüne. Şehir amfiteatr halinde ve oval biçimde limanın kıyısında yayılmış. Limanda birkaç gemi ve iskuna (*) duruyordu. Bunlardan biri savaş gemisi. Bu 1800 tonluk bir Amerikan mayın tarayıcısı. Burada statsioner [20] olarak kullanılıyor. Geceleyin yolda karşılaştığımız tekne de Amerikanmış ve Samsun'dan çıkmış, Trabzon'a gidiyormuş. Demir atıldı, kayık indirildi ve ön araştırma için Hasan Bey binip gitti. Bir saat sonra yerli yöneticilerle birlikte bir Türk kayığıyla geri döndü. Yarım saat sonra da şehirdeydik. Rumlar ve Rus uyrukluların bulunduğu bir otele indik.

II

S A M S U N

31/XI/XII 1921

31 Kasımda bütün günümüzü Samsun'da geçirdik. Bu günü kenti tanımaya, yöneticilerle tanışmaya ayırdık. Şehir yüksek. Oldukça düz bir dağ kütlesinin eteklerine kurulmuş. Kürt Irmak ve Mert Irmak sularının akıntısıyla bölünmüş bu kütle. Konumunun güzelliği ilk bakışta büyülüyor insanı. Daha uzaklardan, denizden bakıldığında Samsun koyunu üç taraftan saran dağların yamacına serpilmiş beyaz ev kümeleri çarpıyor göze.

Şu anda Samsun'un yerleştiği yerde eski çağlarda zengin Yunan kolonisi Amisos bulunuyormuş. Amisos'tan kalan sayısız mezarlar, su yolları, yeraltı sarnıçları ve bina yıkıntıları hâlâ günümüze değin sapasağlam kalabilmiş. Bura halkı tarafından «Kara Samsun» diye adlandırılan bu kalıntılar kentin kuzey batı kesiminde; Samsun koyunun batı kıyısında, denize doğru dimdik inen tepe zincirinin üzerinde bulunuyor. Şimdiki Samsun'un büyük bir kısmı Mert Irmağının alüvyonlarının oluşturduğu, koyun kıyısı boyunca uzanan dar ovada kurulmuş. Zaten Karadenizin güney kıyılarındaki birkaç önemli ova da hep bu şekilde meydana gelmiş. Nehirler kendi büyüklükleri oranında dağlardan denize doğru taş, kum ve çamur ta-

şıyorlar. Deniz dalgaları da bunların hemen hemen hepsini yine kıyıya atıyor ve böylece nehrin ağzında kum sığlığı oluşuyor. Sığlık yavaş yavaş büyüyor ve bir bitki tabakasıyla örtülerek ova haline geliyor. Bu tür ovaların en büyükleri Karadeniz havzasının en önemli iki nehrinin ağzında oluşmuş: Yeşil Irmağın ağzında, Samsun'un batısında alçak Çarşamba yarımadası ve Samsun'un kuzey batısında Kızıl Irmak nehrinin ağzında Bafra. Ovaların büyümesi son derece hızlı bir tempoyla oluyor. Öyle ki, şu anda denizden 20 verst içerde bulunan Bafra, (eski adı Pavrohe) bundan bin yıl kadar önce tam deniz kıyısında bulunuyormuş. E. Reklyu ([21]) nun yazdığına göre daha XVII. yüzyılda bu limana gemiler uğrarmış.

Asıl Samsun koyu, Mert Irmak ile Yeşil Irmağın ağızlarının arasındaki yirmi verstten fazla çaplı yarım daire şeklindeki büyük körfezin batı bölümünü meydana getiriyor. Koy kuzeyden oldukça önemli bir çıkıntıyla, denize dik, Kara Samsun tepeleriyle uzanan Kaleon Burnu çıkıntısıyla kapalı. Burunda bir de deniz feneri var. Koyun güney batı kesiminde ise daha alçak bir çıkıntı görülüyor. Burada kayalık ve dik dağlar neredeyse denizin içine kadar ilerliyorlar. Böylece Samsun ovası koyun içinde iki yandan dağlarla çevrilmiş gibi duruyor. Demir atılacak yerin derinliği 25 fut (*). Şehirle Kaleon Burnu arasındaki 18 futluk derinlik kıyıdan 300 sajen (**) açığa kadar uzanıyor. Daha sonraki 30 futluk derinlik 560 sajen ilerilere kadar sürüyor. Kentin güney yönündeki derinlik daha fazla. Taban hemen her yerde kumlu çamur; Kaleon Burnunda ise kayalık. Biraz daha güneyde, kuzey batıya doğru 175 sajen kadar uzanan eski bir dalgakıranın küçük kalıntıları var.

(*) Fut : 30,5 cm. ye eşit Rus uzunluk ölçüsü birimi.

(**) Sajen : 2,13 cm'ye eşit Rus uzunluk ölçüsü birimi.

Samsun limanı daha önce de söylediğim gibi kuzey - batı, kuzey - doğu ve doğu rüzgârlarına açık. Bu nedenle demir atıp tutunabilmek kolay olmuyor. Özellikle Aralık, Ocak ve Şubat aylarında poyraz ortalığı kasıp kavuruyor. Zaten bu rüzgârlar genellikle yağmur, kar, ya da dolu getiriyor. denizin çok kabardığı zamanlarda rüzgârın gücü 9 ball'a (*) erişiyor. Mart, Nisan ve Mayıs'da yağmur ve sis getiren rüzgârlar esiyor. Ama rüzgârın hızı 6 ball'a pek az ulaşabiliyor. Hazirandan Kasıma değin ancak hafif kıyı rüzgârlarının etkisi altında. Yılın hemen her mevsiminde sürekli olmayan, ama sert lodos rüzgârları hakim. Hiç donmayan limanda ulaşım bütün yıl aksamıyor.

Kıyıdaki birkaç bataklık sıtmaya sebep oluyorsa da Samsun ve çevresinin iklimi oldukça elverişli sayılıyor sağlık için. Yazın çok sıcak aylarında ısı 45 dereceye değin ulaşıyor. Kışın ise çok ılık. Kar yağsa bile bir gün içinde eriyor. Isı pek ender olarak —5 dereceye kadar düşüyor. Yılın en iyi zamanı sonbahar sayılıyor.

Samsun limanına 30 - 40 arası büyük gemi sığabiliyor. Yükleme ve boşaltma barka tipi büyük kayıklarla yapılabiliyor. Yükleme ve boşaltmanın kolaylaştırılması için kıyının ayrı kesimlerinde demir direkler üzerine iki iskele (jete) yapılmış. Bunlar kayıkların küçük sandalların yanaşmasına yarıyorlar. Bu iskelelerden biri, 490 fut uzunluğunda, taştan ve demir kazıklardan yapılmış olanı gümrük iskelesi. Öteki, güneydeki, 200 fut uzunluğunda olanı, çoğunlukla tütün tekeli (Reji) için kullanılıyor.

Samsun, Canik sancağının (vilâyetinin) en büyük kenti. Burası Mutasarrıflığın bulunduğu hükümet merkezi ve konsolosların, hemen bütün Avrupa devletlerinin konsolos temsilcilerinin bulunduğu bir kent. Şu anda

(*) Ball: Rüzgâr için kullanılan bir hız birimi.

bunlardan yalnızca İtalyan ve Amerikan konsoloslukları kalmış. Yakın bir gelecekte Rus konsolosluğunun da açılması bekleniyor.

Gerçi Samsun koyu gemilerin durması, yükleme ve boşaltmasına az olanak veriyor, ama yine de Sivas ve Diyarbakır, ayrıca Ankara'ya gidecek büyük anayolun (şosenin) başlangıç noktası olmasından ötürü buraya pek çok gemi yanaşıyor ve devamlı olarak gemi bulunuyor. Savaştan önce buraya şu şirketlerin gemileri düzenli seferler yapıyordu: 1. «Rus Şirketinin», 2. Avusturya Lloydluğunun» 3. «Mesajeri Maritim» 4. «Pake». Ayrıca öteki gemiler de geliyordu: İtalyan, Alman, Türk, Yunan... Şimdi ise yalnızca İtalyan «Lloyd Triyestino» (eskiden Avusturya Lloydluğununduu bu) düzgün seferler yapıyor. Ama yine de çok sayıda gemi uğruyor limana. Fransız, Alman, Türk ve hattâ bazı Rus gemileri. Yalnız Samsun'da 20 - 30 büyük yelkenli kayık (sandal) var. Hemen her gün Terme, Ünye ve Giresun'dan pek çok yelkenli gemi geliyor.

Kent'te Osmanlı Bankasının bir şubesi var. Limandan bol sayıda hayvan, özellikle koyun ve buğday ihraç ediliyor. Hattâ yumurta, yün ve deri de gidiyor. Bunları İstanbul ve İtalya'ya götürüyorlar. İhraç Trabzon'dakinden daha çok, ithal ise daha az. Özellikle şeker, manifatura, petrol (Amerikan, ya da kaçak olarak Bakû petrolü) getiriliyor dışardan. Son zamanlarda Amerikalılar bu petrol pazarını tümüyle ellerine geçirmek için büyük çaba gösteriyorlar. Ama halk daha çok teneke kaplarla ithal edilen bizim Bakû petrolünü üstün tutuyor.

Yazıkki bugüne kadar Dış Ticaret Bakanlığımız petrol ticaretine devlet düzenini getiremediği için bizim petrolümüz buraya yalnızca kaçak olarak getiriliyor.

Kent, Trabzon ile kıyaslanırsa, şehir mimarisi yönünden daha üstün. Burada oldukça geniş ve iyi plânlanmış sokaklar (eski Türk kesimi dışında), çoğu iki, hat-

tâ üç katlı Avrupa tarzında evler var. Sokakların ve genellikle şehrin temizliği gözden kaçmıyor. İskeledeki geniş depo, albümin fabrikası (şimdi çalışmıyor), Gümrük binası, «Reji» kumpanyasının büyük yapıları ve tütün fabrikası insanın dikkatini çeken büyük yapılar. Şehirde 500 kadar mağaza ve dükkân, 70 kadar fırın, 30 dan fazla büyük han (2500 den fazla at alıyor) iki de otel var. Bunlardan birinde, Rus uyruklu Rumların kaldığında, çok güzel kaynak suları akıyor.

Kültür bakımından işler pek de parlak sayılmaz. Bir lise var, birkaç da ilk okul. Sayıca yeterli oldukları söylenemez.

Şehirde bir gazete basılıyor. Onun dışında İstanbul baskılı gazeteler, özellikle «İleri»([22]) «Vahit»([33]) gazeteleri yaygın olarak okunuyor.

Binalar çoğunlukla iki katlı: Birinci kat taştan, ikinci kat ise ahşap. Ama tümüyle taştan, ya da ahşap binalara da rastlanıyor. Evlerin çatıları - arada demir kullanılsa da- daha çok kiremitle örtülü.

Bir zamanlar Samsun bir deniz kıyısı kalesiymiş. Oysa şimdi, sağlam bir kale görünümünde değil. Eski çağlardan kalma üç eski kale harabesi var. İkisi koyun kuzey kesiminde, biri güneyinde. Bugün tamamen yıkılan bu kalelerin sadece harabeleri kalmış. Kentin girişinde yüksek bir yerde 600 kişilik bir hapishane var.

Kentin halkı Türk, Rum ve az da Ermenilerden oluşuyor. Şu son zamana, yani Samsun bölgesinde Rum isyanı çıkana değin, Türkler ve Rumlar aşağı yukarı sayıca eşitmiş. Şimdi ise yetişkin erkeklerin (Rumlardan hiç yok) - Trabzon'da olduğu gibi - hepsi askere gitmişler ve ülkenin içlerine görev başına koşmuşlar. Genel nüfus oranı kesinlikle Türklerin lehine değişmiş. Samsun'daki 27000 nüfustan şu anda Türklerin sayısı 18 - 20 binden az değil. Kente yakın bölgelerde yaşayan halka bakıla-

cak olursa onlar da karışık: Türkler, Rumlar, Çerkezler ve Kürtler. Eskiden Rumlar daha çoğunlukta iken geçen yıl, isyandan sonra yok denecek kadar azalmış ve bir zamanlar kentin hemen yakınında başlıbaşına çok zengin bir bölge olan bu yerler, birden boşalıvermiş. Kentten başlayarak geniş bir sahada yani Samsun'dan Bafra, Amasya ve Çarşamba yönüne giden yollar boyunca, kentten 25 - 30 verst uzaklara değin hiç bir Rum köyü kalmamış. Birkaç tane kaldıysa da Müslümanların olmuş artık. İsyancı Rumlarla Türkler arasındaki savaşın karşılıklı birbirlerini yok etme şeklinde olması, olağan kabul ediliyor. Bunun sonucu dört başı mamur olan bu yerler harabeye çevrilmiş. Rumların bu ayaklanması bir yoketme nedeni sayıldığı için bizim geldiğimiz sırada bir tenkil müfrezesi yollanmış. Bu kanlı katliamdan sonra, kadınların ve çocukların çoğunlukta bulunduğu sağ kalan binlerce Rum, ormanın içlerine kaçmışlar ve oradan, arada bir Türk köy ve kasabalarına baskınlar yapmaya başlamışlar. Oldukça da başarıya ulaşmışlar. İsyan hazırlanmış, İstanbul ve Atina'dan gelen ajanların yönetimi altında örgütlenmiş ve Karadeniz kıyısında, Büyük Yunanistan'ın himayesi altında yeni bir Rum Devleti (Pontus Devleti) kurulması siyasi amacıyla çalışmaya başlamış. 1921 yılında ilân edilen seferberlik de bu isyanın çıkmasına neden olmuş.

Samsun'dan çıkan yollar şunlar: Karadeniz kıyısı boyunca: a) Kısmen şose, kısmen toprak araba yolu olan Ünye yolu 85 verst. b) Aynı yol Bafra'ya değin 40 verst. Bu şose daha sonra ülkenin ötelerine, ta Kafkasya'ya değin gidiyor. Kavşak noktalarında türlü şose ve toprak araba yollariyle birleşiyor bu yol.

Samsun'dan Havza'ya kadar 80 verst. Samsun'dan Amasya'ya 120 verst, Samsun'dan Tokat'a 215 verst. Samsun'dan Sivas'a 130 verst, Samsun'dan Yozgat'a ka-

dar (Amasya üzerinden) 250 verst, (Çorum Alaca üzerinden) 261 verst. Samsun'dan Kayseri'ye kadar 375 verst, Samsun'dan Tarsus'a (Akdeniz kıyısı) Kayseri üzerinden 620 verst. Samsun'dan Ankara'ya (Çorum - Sungurlu üzerinden) 410 verst, (Çorum - Yozgat üzerinden) 511 verst.

Genel olarak denebilir ki Samsun, tüm Orta Anadolunun, Kızılırmak nehrinin kıvrımı yöresinin limanı durumunda. Samsun bölgesi tütüncülüğün en önemli merkezlerinden biri olarak ün yapmış. Gerçekten de tütün çevre köy halkının en belli başlı ekonomik kaynaklarından biri. Samsun tütünü Türk tütünlerinin tümünden daha iyi sayılıyor. Son zamanlarda, bundan önceki emperyalist savaşın ve özellikle yukarda sözü geçen ayaklanmanın, halkın gelirinin bu dalına da en büyük darbeyi vurduğuna kuşku yok. Emperyalist savaş sonunda biriken tüm yedek tütün Amerikalılar tarafından satın alınıp götürülmüş. Yeni yetiştirilen ürün ise kentte tütün fabrikasına bile güçlükle yetiyor.

Samsun Mutasarrıfı Faik Bey bana lütuf göstererek fabrikayı gezmemi ve fabrikanın şu anda içinde bulunduğu durumu görmemi sağladı. Fabrika'da 300 kadar işçi çalışıyor. Eskiden daha fazlaymış. İşçilerin büyük çoğunluğu kadınlar (özellikle Rum kadınları) ve çocuklar. Çocukların yaşı 9 - 10 arasında değişiyor.

İşçi ücretleri gündelik olarak çocuklar için 10 - 12 kuruş iie, kalifiye işçiler için 1 lira arasında. Samsun'da ekmeğin 1 funtu (*) 6 kuruştan[24] satılıyor. Günde 11 saat çalışılıyor. Bir günde 3 milyon civarında sigara üretiliyor. Bütün Türk sigaraları filtresiz yapılıyor. Fabrika «Reji» adlı bir Fransız kumpanyasına ait. Türkiye'nin tüm sigara üretimini kendi elinde tekelleştirmiş bu firma. Şu anda hükümetin eline geçmiş bulunuyor. Fabrikanın, eski bir

(*) Funt Ağırlık ölçüsü birimi, 409,5 grama eşit.

yol mühendisi olan, çok becerikli ve enerjik bir müdürü var. Bizi sevinçle ve işin tüm ayrıntılarını göstermeye hazır bir durumda karşıladı. Son zamanlarda tütün ve sigara ihracı durmuş. Üretim ülkenin iç gereksinmesini bile güçlükle karşılayabiliyormuş. Kilikya'nın[25] geri alınışına değin (orada Adana bölgesinde bir başka tütün endüstrisi merkezi var) Samsun, Ankara hükümetinin yönetiminde bulunan Anadolu'nun öteki bölümleri için de tek tütün endüstrisi merkezi durumundaydı.

Samsun bölgesi tütünden başka buğday ve sebze yönünden de zengin. Bir zamanlar atlarıyle de ün yapmış. Ama şimdi, uzun süren savaşlar nedeniyle ülkede at sayısı çok azalmış. Öteki ürünler de son derece yetersiz. Orta nitelikte bir at 200 250 liraya satılıyor. (1 lira Batum'da, 20/XI/1921 borsasına göre 70 000 Sovyet rublesine eşitti. 20/I/1922 yılında ise yine Batum'da 230 000 rubleye eşitti.)

Bizde, Ukrayna ve Rusya'da aynı paraya en iyisinden birkaç at birden alınabilir. Denebilir ki, eğer Türk parası Rus parasına kıyaslanacak olursa, Türkiye'deki yaşam Rusyadakine oranla çok daha pahalı.

Yerli Türk yöneticilerinin bize karşı davranışları son derece iyi. Başlangıçta aynı Trabzon'daki gibi yalnızca resmi ve nazik bir kabul gösterdiler. Ama tanışıklığımız ilerledikçe ve sohbetlerimiz arttıkça çok daha samimi oldular.

Mutasarrıf Faik Bey oldukça kültürlü, ağırbaşlı, sakin ve çok konuşkan bir insan. Bizdeki durumu çok iyi anlıyor ve Sovyet yönetiminin ekonomi politika yönünden aldığı son tedbirlerle yakından ilgileniyor. Yunan donanmasının Anadolu kıyılarına yaptığı baskın nedeniyle Ukrayna ve Rusya ile ticari ilişkilerin bugüne değin hiç geliştirilmemiş olmasına çok üzülüyor.

Mutasarrıfla birlikte Belediye Başkanını da ziyaret

ettim. Belediye Meclisi üyeleri, yargıç, müftü[26] ve birkaç önemli kişi daha toplanmıştı orada. Konuşma birkaç saat sürdü. Konu genellikle devletlerin dış ilişkileri ve karşılıklı bilgi verme sorunları üzerinde dönüp dolaşıyordu. Benim onlara verdiğim, anlattığım açık bilgiler, dinleyiciler tarafından tam, gergin bir dikkatle dinleniyordu. Bu arada her iki tarafın da ilgilenmek zorunda olduğu malların değiştirilmesi konusu üzerinde de durdular. Bizden petrol, demir, çimento, kumaş, kapkacak istiyorlar; karşılığında da hububat, yün, deri, kuru yemiş, tütün vermeyi öneriyorlardı.

Türkiye'deki yönetimin şu andaki düzenini genel çizgileriyle tanımış oldum bu arada. Devletin eski yönetim bölümündeki vilâyetler Büyük Millet Meclisi[27] yönetiminde değiştirilmiş. Sancaklar şimdi doğrudan doğruya Ankara'ya bağlanmış. Eskiden vilâyet merkezinde bulunan Sancak yöneticileri yalnızca «Vali» adını korumuşlar. (Vali, aynı zamanda mutasarrıf demek oluyor). Böylece eski Vali adı, Trabzon'da olduğu gibi değiştirilmemiş.

Sancaklar Türkiye'de eskisi gibi kazalara; kazalar da nahiye, ya da öteki adı ile Müdürlüklere bölünüyor.

Nahiyeler, yani Müdürlükler ise köylere ayrılıyor. Buna türkçe «Koy» diyorlar.

Sancakların, kazaların ve nahiyelerin (müdürlüklerin) yönetici kadroları gerekli görülen merkezlerde, ya da yönetim merkezlerinde bulunuyor. Bu yüzden merkez olarak saptanan kaza ve nahiyeler kendi başlarına iyi bir yönetim yapamıyorlar. Örnek olarak şunu verebiliriz: Samsun kazası aynı zamanda doğrudan doğruya Canik sancağının yönetim merkezi durumunda oluyor.

Arazi bakımından ve özellikle köylerin sayısı bakımından Türklerin yaşayışı ile bizim halkımızınki birbirine çok benziyor. İdari bölümleri de birbirlerini az da olsa anarıyor: Vilâyet=Sancak; Kaza=Kaza; Nahiye=Nahiye.

Bu Sancağın köylerinde yaklaşık olarak 80 - 100 000 kişi yaşıyor. Sancakta 3 - 4, ya da 5 kaza oluyor. İstisna olarak iki kaza bile bulunabiliyor sancakta. (Örneğin Canik sancağında yalnız iki kaza var: Samsun ve Bafra). Kazaların nüfusu ise 20 - 30 000 civarında. Her kazanın 4 ile 6 arasında, bazan daha fazla nahiyesi var. Nahiyelerde 5000 civarında nüfus bulunuyor. Bir köyde ise genellikle 40 ile 100 arasında ev oluyor. 100 den fazla ev bulunan köy çok az, bu köylerde genellikle hristiyanlar (Rumlar) oturuyor. Ama yine de buradaki insanların fonksiyonu ve genel çizgilerine bakıldığında bizimle Türk yönetim bölümü arasındaki benzerliğin tam anlamiyle doğru olduğu anlaşılıyor.

Sancak yönetim kadrosunun başında Mutasarrıf bulunuyor. Onun ardından sırasiyle şu rütbeler geliyor: 1) Şeriat yasalarına göre yargıçlık yapan, müslümanların dini yöneticisi, «kadı» (hakim, naib). 2) Sancağın mali işlerini yöneten muhasebeci. 3) Kalem müdürü: Tahrirat Müdürü. 4) Şeriatı[28] yorumlayan, müslümanların dinsel yaşantısını düzenleyen işlerde karar (fetva) veren müftü...

Mutasarrıftan sonra asıl yönetim organı olarak Sancak Yönetim Kurulu var (Meclis İdare Liva). Kurulun üyeleri yukarıda sözü edilen kişiler ile seçilip gelen, bu arada hristiyanlar arasından da seçilen üyelerden oluşuyor. Kurulun başında ise mutasarrıf bulunuyor.

Bu yönetim kurulu bütün mali işlere bakıyor. Ondalık vergi (aşar), [29] hayvan koyun vergisi (egnam) ve bunun gibi öteki vergileri düzenliyor. Ayrıca yine bu kurul resmi kişilerin görevle ilgili suçları hakkında yargı organı ödevi de görüyor.

Mutasarrıfla meclisin çoğunluğu arasında doğacak herhangi bir anlaşmazlıkta Başkentin vereceği kararın bu tartışmalı sorunu çözümlemesi saptanmış. Ama kuşku-

suz bu yalnızca teoride kalmış. Pratikte ise mutasarrıf her şey demek oluyor. Mutasarrıftan ve Sancağın en yüksek yönetici kadrosu olan Yönetim Kurulundan başka Sancakta bir dizi yönetim kurumları daha var: Jandarma kuvvetleri (Jandarmanın komutanı mutasarrıftan bir ast rütbede oluyor), Polis örgütü, ayrıca türlü bürolar, daireler var: Muhasebe, vergi, sosyal işler, orman, vakıf,[30] toprak mülkiyeti kaydıyla görevli daireler ve nihayet bölge mahkemesi. Mahkeme iki türlü oluyor. Biri medeni mahkeme, öteki ise şeriat mahkemesi.

Kazaların yönetim kuruluşları da aynı sancaktaki yönetim kurumlarınınki gibi düzenlenmiş. Yalnız şu ayrılık var ki, kazaların teşkilâtı daha az ayrıntılı ve çoğunlukla her yönetim kurumunun başında bir tek memur var. Yönetimin başında da âmir olarak Kaymakam bulunuyor. Bir de yönetim kurulu var. Bu kurulun gerek kuruluşu, gerek yetkileri sancaktakinin aynı.

Nahiyelerin (Müdürlükler) yönetimi ise seçilen dört kişilik kurulun elinde bulunuyor. Bu kurul, kendi arasından bir müdür ve bir de yardımcı seçiyor. Müdür kaymakamın onaylamasıyla atanıyor. Müdürün ve nahiye kurulunun yazı işlerine bakacak bir yazıcı (kâtip) veriliyor. Bazı nahiyelerde Müdürün emrinde bir de vergi memuru bulunabiliyor.

İdare Örgütünün en küçük ve son derecesini muhtarlıklar, köyler oluşturuyor. Son yönetim kademesinde muhtar (yaşlı) bulunuyor. Muhtar bir, ya da ev sayısına göre birkaç komşu köyden, yerli halktan seçiliyor. Muhtarın başkanlığında bir de yaşlılar kurulu (İhtiyar Heyeti) bulunuyor köyde. Her köyde, köye gelen memur ya da yabancı yolcuların konaklamalarını sağlamak, onlara yer göstermekle görevlendirilmiş bir de çavuş seçiliyor. Kentlerin semtlerinde (mahalle) de tıpkı nahiyelerin köyleri

örnek alınarak bir yönetim örgütü kurulmuş. Yani Muhtar ve İhtiyar Heyeti.

Bu arada şunu öğrendim: Şimdi mevcut olan tüm bu yönetim örgütü yakın bir gelecekte değişecekmiş. Sözü edilen değişiklik yasası Meclis'te görüşülmüş, en kısa zamanda yayınlanacakmış. Kanunun içeriği yönetim organlarının seçimle atanması, organların tam bir uyumla çalışması ilkelerini öngörüyor. Yalnız âmirler (mutasarrıf ve kaymakamlar) merkez hükümetçe onaylanacak, hattâ atanacaklar. Bütün ötekiler ise seçimle işbaşına gelecekler. Böylece şu andaki yasalara göre danışma organları durumunda olan şimdiki yönetim kurulları tam yönetim organları haline gelecek.

Aynı gün Samsun'da bulunan 10 uncu avcı tümeni karargâhının komutanını ziyaret ettim.

Tümen komutanı, Trabzon'daki Sami Sabit Bey'den apayrı yaradılışta bir adam. Bu, tam bir kıta subayı; tam bir eski, emektar asker tipi. Yalnızca kendi işini bilen ve ilgilenen, öteki konularla ise yalnızca kendini ilgilendirdiği ölçüde ilgilenen biri. Sorunları doğrudan doğruya, açık açık ortaya koyuyor ve her türlü kurnazlıktan, kaçamaktan uzak, içten cevaplar veriyor. Bir saat süren sohbetten sonra tam bir dostlukla ayrıldık. Kışla ve birlikleri gezmemizi önerdi, ama artık çok geç olmuştu. Bu geziyi benim geri döndüğüm zamana bırakmamızı kararlaştırdık sonunda.

Akşam odamda, İstanbul'daki Türk gazetesi «Vahit» in Ankara'dan İstanbul'a dönmekte olan muhabirini kabul ettim. Benden bütün heyetimiz ve öteki konular hakkında bilgi aldıktan sonra kendi konuşma sırası geldiği zaman muhabir Ankara ve İstanbul'daki yaşantıyı anlatmaya başladı. Rusya'ya karşı düşmanca davranışların nedenleri üzerinde ve birkaç İstanbul halk gazetesinde son zamanlarda yayınlanan dizi makalelerdeki genel tavır-

lar üzerinde durduk. Bana, Ulusal Kurtuluş Hareketine sempati duyan İstanbul'daki Türk çevrelerinde, son zamanlarda Rusya'nın Türkiye ile dostluk bağlarını koparmak istediğine ilişkin bir izlenim uyandığını, oysa şimdi kendisinin bunun yalan olduğunu bizzat gördüğünü, İstanbul'a gider gitmez en kısa süre içinde gerekli yazıları yazacağını anlattı.

Vrangelevciler onun söylediğine göre Bulgaristan'a ve Sırbistan'a gönderilmiş Ama daha hepsi gönderilememiş. Kutepov ordusu birliklerinin yine eskisi gibi Gelibolu'da durduklarını anlattı. Beyaz Ordu'nun büyük çoğunluğunda o eski aktiflikten pek iz kalmamış. Hemen hepsi yurda dönmeyi hayal ediyorlarmış. Yalnız Generallerin ve yaşlı subayların büyük çabalariyle örgütlendiği ve yönetildiği için bu düşünceler bugüne değin tam olarak ortadan kalkmamış. Bütün göçmenlerin maddi durumları son derece korkunçmuş. Genellikle hafif vurgunlarla, ticaretle, bazan da fiziki emeklerinin karşılığında geçiniyorlarmış. Çok sayıda pavyonlar açılmış, büyük, canlı ticaret yapılan yerlerde. Böyle pavyonlarda, örneğin son Kuban hareketinin düzenleyicisi olarak bilinen, Vrangel'in adamlarından General Fostikov gibiler bulunuyormuş. İstanbuldaki Rus kadınlarının nasıl bir durumda bulunduğu, şu anda karşımda bulunan, konuştuğumuz kişinin öğrendiği rusça sözlere bakılırsa daha iyi anlaşılabilir: «Ah, ne kadar da kibarsınız!» «Siz benim çok hoşuma gidiyorsunuz!»... (*)

Eski müttefiklere karşı istisnasız hepsinin davranışı son derece düşmanca. Onlardan, aşağılamaları ve alaylı davranışları, her adımda onları itip kakmaları yüzünden nefret ediyorlar. İster istemez Harkov'dan ayrılışım-

(*) Bu sözler eserin aslında abartılmış bir kibarlıkla ve bozuk bir rusçayla yazılmış. (A.E.)

dan önce General Slaşçev'in[31] söylemiş olduğu şu sözler geldi aklıma: «Eğer siz İngilizlerden ve Fransızlardan nefret eden insanları bulmak istiyorsanız, onları buralarda değil, orada, yurtdışında arayınız...» Evet, kuşkusuz çok haklıymış.

Beyaz Ordu mensupları burada, Samsun'da da var. Bizim kaldığımız otelin yemek salonu hep onlarla dolu. Bizim heyetle çok yakından ilgileniyorlar ve Rusya hakkında bilgi almak için can atıyorlar. Bunların çoğunluğu Çerkezler, Osetinler ve Kuzey Kafkasyalı eski dağlı subaylar. Ama aralarında Ruslar da var. Bize karşı davranışları düşmanca değil, ama pek dostca da sayılmaz. Gergin bir merakla dolular. Kızılordunun aşırı disiplini büyülemiş sanki onları. Eski amirleri ile karşılaştıkları zaman hemen selâm veriyorlar. Beyazlar: «Yoksa sizde, Kızılorduda, selâm vermek yine eski usule göre devam ediyor mu?» diye soruyorlar. Onlar da: «Bu kesin değil, ama biz bunu nezaket gereği yapıyoruz» diye karşılık veriyorlar. Eski, bıyıklı bir subay «Bolşevikler zaten hep böyle Allahın belâsıdır!» diye itiraf ediyor. Bunu ne duygu dolu, ne de ateşli bir sesle söylüyor, yalnızca başını çeviriyor öte yana.

Maddi durumları çok kötü. Kooperatif kurarak lokanta açıyorlar. Bazıları da öğretmenlik bularak çalışıyorlar. VTSIK'in (*) eski Beyaz Ordu taraftarları için genel af çıkardığından hiçbirinin haberi yok. Ben, hemen bunun yerli basında yayınlanması ve duyurulması için girişimde bulundum.

(*) VTSIK Bütün Rusya Merkez İcra Komitesi. (A.E.)

III
SAMSUN'DAN KESKİN'E

2/XII/1921 - 11/XII/1921

Samsun'dan 2/XII günü, sabah saat 10'da çıktık. Ama hava yönünden şansımız olmadı, bizi pek de iyi uğurlamadı doğrusu. Sabahın erken saatlerinden beri sık, ince bir yağmur başladı. Yolda daha da kötü olacağı anlaşılıyordu. Biz ise erkenden çıkmaya hazırlanmıştık. Ama bütün arabacılar tam zamanında hazır olmadığı için beklemek zorundaydık. Nihayet bize ayrılmış olan üstü örtülü, türkçede «yaylı» adı verilen özel arabalara bindirildik. Bu yaylı, ufak bir furgon(*) türünde arabaydı. Oturacak yeri yoktu. Yatar gibi, ya da yarı yatar gibi durulabiliyordu ancak.

Her arabada ikişer kişi bulunuyordu. Arabalara çift at koşuluydu. Atlar ve arabalar bizi Ankara'ya kadar değişmeden götüreceklerdi. Bir araba için ödenecek ücret 100 liraydı.

Ayrılmamızdan bir saat önce Faik Bey geldi yanımıza. Hazırlıklar bitene değin otelde sohbet ettik. Sonunda bize refakat edecek olan Türk Subayı Hasan Bey geldi

(*) Furgon Üstü kapalı at arabası

ve her şeyin hazır olduğunu bildirdi. Mutasarrıfla ve öteki uğurlamaya gelenlerle vedalaştık ve onların hayırlı yolculuklar dilekleriyle yola koyulduk.

Yol şehirden başlayarak hep dağlar arasında uzanıyordu. Çamurlu, berbat bir yoldu. Aslında şoseydi, ama bu şose öylesine çukur ve tümseklerle doluydu ki, insanı her dakika top gibi bir o yana, bir bu yana fırlatıyordu. Yağmur durmadan, git gide güçlenerek yağıyordu. Arabanın yan perdesini açmak olanaksızdı. Ancak arabacıların başlarının üzerinden ileri bakılabiliyordu. Bu da insanın görme açısını kısıtlıyor elbette. Zaten öylesine kesif bir sağnak var ki bu her şeyi tümüyle gizliyor. 40 - 50 adımdan ötesini görmek olanaksız.

Şose Samsun'dan çıkınca dağ plâtosunda yükseliyor ve ilerilerde kısmen ormansız, kısmen hafif çalılıklarla, özellikle bodur meşelerle örtülü tepeler arasında ilerliyor. Solda aşağılarda sisler arasında Merd Irmak vadisi görülüyor.

Samsun'dan yaklaşık olarak 20 verst ilerde Kandider Boğazı geçidine doğru yükselme başlıyor. Buranın yüksekliği 2700 fut. Bazı yerlerinde, alçak meşeler arasında çam ormanları gözüküyor.

Bizim geçide varmamız 4 saat sürdü. Yağmurun artık dinmiş olmasına rağmen hava karanlıktı. Açıkça anlaşılıyordu ki, bizim bugün gideceğimiz, geceleyeceğimiz vere, Kavak köyüne varamayacaktık. Samsun Kavak arası 45 kilometreydi. Oysa biz 25 kilometreden fazla yapamamıştık. Hem de ne büyük güçlükler çektiğimiz halde. Gerçi bizi koruması için 12 kişilik atlı jandarma grubu görevli olarak yanımızda bulunuyordu, ama yine de karanlıkta gidemezdik. Çünkü geceleri yollarda kol gezen Rum çetelerinin hedefi olabilirdik kolayca.

Yol, geçitten sonra aşağıya, Merd Irmak'a (Karateş su) doğru yokuş aşağı iniyor. Irmağı taş bir köp-

rü ile geçiyoruz. Irmağın kıyısında ufak ev grupları serpiştirilmiş. Burası Çakalla köyü. Hanları bulunan bu köyde gecelemek için mola verdik. Karşı karşıya iki handa konaklıyoruz. Bu hanlar, tıpkı bizim, Türkistan'da bulunan hanlara benziyor. Üstü kapalı sundurmasıyla, atlar için ahırıyla geniş bir yer. Ön yüzündeki iki kat yolcular için yapılmış. Odalara «numara» deniyor. Alt kat taştan, üst kat ise tahtadan yapılmış. Çatı, bu kervansaraydaki gibi, öteki evlerde de ahşap ve üzeri kırmızı kiremitlerle örtülü.

Bana ayrılan «numara»ya çıktım. Dış duvarın dibinde üstü pis bir keçeyle örtülü tahta ranza, yerde sazdan yapılmış bir hasır, camları kırık iki pencere görüyorum... Soğuk ve rutubet sokaktakinden de fazla.

10 - 15 dakika sonra bir mangal([32]) getirdiler ve hava yavaş yavaş ısınmaya başladı. Mangal, içine yanan kömür konmuş basit, yuvarlak bir kap. Bu köyde, evlerde sıcaklığı biraz olsun artırmak için kullanılan bir gereç. Şehirlerde bunun yanında saç sobalar da var. Ama köylerde sobaya pek az raslanıyor. Hatta köy evlerinde çoğunlukla mangal da kullanılmıyor. Yalnız ocakla yetinmişler.

Rus, ya da Avrupa türünde soba ve şöminelere hiç raslanmıyor Türkiye'de. Ne şehirlerde, ne de köylerde...

Köyü gezmeye çıktım. Topu topu 37 ev, birkaç da dükkân var. Karanlık basmasına rağmen alışveriş yine de çok canlı sürüyor. Çok güzel şeyler satılıyor bu dükkânlarda: Ekmek, koyun eti, kuru yemişler, kavrulmuş nohut, pirinç ve bir sürü ufak tefek. Ekmeğin okkası (bir okka yaklaşık 3 funt) 15 kuruşa, et ise 50 kuruşa satılıyor. Köyde evler hep iki katlı. Çevrelerinde avlu yok. Alt katta, yani taştan yapılan katta sığırlar için ağıl yapılmış. Hanlardan birinin avlusunda çok sayıda eşek gördüm. Bu, gecelemeye gelmiş bir yük kervanıymış. Eşeklerin

hemen hepsi çok ufak boyda, ama sağlam ve çevik. Yaklaşık 4 - 5 pud(*) arasında yük taşıyorlar ve şosenin bittiği yerden sonra çok faydalı oluyorlar. Aynı günde karşılaştığımız birkaç eşek kervanının yanısıra bir, ya da iki deve kervanıyla karşılaştık. Develer 18 ile 20 pud arasında yük taşıyorlar. Develerden sonra taşıma alanında atlar ve öküzler kullanılıyor. Atlar 8, öküzler ise 6 - 7 pud'a kadar taşıyabiliyorlar.

İnsanın dikkatini çeken bir şey de eşeklerin sürücüleri arasında kadın ve çocukların çoğunlukta oluşu. Bu, köydeki yetişkin erkek nüfusun hemen hemen tümünün savaş için askere alınışıyla açıklanıyor. Kadınların giysileri çok kötü. Hepsi şalvar ve bulüz giyiyor. Başlarında örtü var. Yabancı bir erkekle karşılaştıkları zaman yüzlerinin alt tarafını da örtüyorlar hemen. Şalvarları ve başörtüleri genellikle çizgili, açık gri renkli, bluzları ise çoğunlukla kırmızı ve kahverengi oluyor. Ayaklarına türlü pılı pırtı dolamışlar. Ayakkabı yerine deriden, bazan da bezden terlikler giyiyorlar. Sibirya'da giyilen «oporki»lere (**) benziyor bunlar.

Kaldığım otele döndüm. Kızarmış koyun eti yedim ve çok koyu bir çay içerek yattım. Öteki uluslara oranla Türkler çay yapmayı pek bilmiyorlar. Özel çaydanlık kullanılmıyor. Çayı olduğu gibi alıyorlar, bir kaba dolduruyorlar ve sonra bir çorba gibi kaynatıyorlar. Bunun sonucunda da kapkara, acı ve bizim yaptığımız gerçek çaya benzemeyen bir şey elde ediyorlar.

Gece hiç de ılık değildi. Benim kaldığım «numara» da öyle tabii. Benden ve benim Kızıl ordu mensubu yol arkadaşlarımdan başka, hemen her yerde raslanan pek çok sayıda mutsuz insan vardı burada. Ama biz bunu an-

(*) Pud 16,3 kg. a eşit ağırlık ölçüsü birimi.

(**) Oporki: Bir tür çarık.

layışla karşılamıştık. Çünkü bunun kaçınılmaz olduğunu biliyorduk önceden.

Sabah saat 8 sıralarında çıktık yola. Bu arada bize refakat eden askerlerle de dostluğu ilerletmiştim. Bir kurnazlıkla askerlerden birinin atına ben geçtim ve onu da kendi yerime oturttum arabada. Atla gitmek hem son derece hoş, hem de, en önemlisi kendi oturduğumuz arabadaki yere oranla çevreyi görebilme bakımından son derece rahattı.

Çakalla'dan ayrılan şose dik, zikzaklar çizerek 270 fut yüksekliğindeki Hacılar sıradağının tepelerine doğru yükseliyordu.

IV.
SAMSUN'DAN ÇORUM'A

Yağmur yoktu ama sabah hava kapalı ve sisliydi. Yol, yine kötü; şose hep çukurlarla dolu yapış yapış bir çamur tabakasıyla örtülü. Dik yerleri tırmanırken atlar arabaları güçlükle çekebiliyorlardı.

Bizim «arabacılar»ın araba sürüşleri de çok ilginç. Yerlerinden hemen her zaman güçlü bir tırısla, bazan dört nalla kalkıyorlar. Dümdüz bir yolda mı, yoksa dağ yolunda mı gittiklerine aldırmıyorlar bile. Genellikle 50 - 60, bazan da 70 verst hiç mola vermeden gidiyorlar. Böylece atlar 10 - 13 saat içersinde yolda, arada soluk aldıkları sayılmazsa hep aralıksız ilerliyorlar. Atları arpa, «saman» denen buğday, ya da arpa saplariyle besliyorlar.

Oldukça yüksek bir dağın çevresini dolaşan yol bir boğaza ulaşıyor. Burada küçük bir dere akıyor. Dağ, boğazın her iki tarafında da yer yer aralarından geçilmeyecek ölçüde sık çalılıklarla örtülü. Bu gibi yerlere burada «orman» diyorlar. En çok görünen ağaç türü bodur meşeler. Arada bir küçük çam koruları da görülüyor.

Geçite en yakın son ve önemli yokuşun dibinde, askerlerle birlikte zikzaklarla kesilen yan patikaya saptım. Keskin bir dönemeçte bir cesetle karşılaştık. Bir erkek ölüsüydü bu. Sırtında Türk köylülerinin giysilerinden var-

dı: Mavi şalvar ve ceket, ayaklarında eski pabuçlar... Her şeyiyle yoksul biri olduğu anlaşılıyordu. Kafası parçalanmıştı, omuzunda bir kurşun yarası görünüyordu. Öldürüleli çok olmamıştı; biz gelmeden yarım, ya da bir saat önce öldürüldüğü belliydi. Yanımdaki askerler kendi aralarında bir şeyler konuştular, sonra içlerinden biri attan indi, ölüye yaklaştı, şalvarını çözdü ve araştırmaya başladı. Ben hem bakıyor, hem de düşünüyordum: «Acaba ölünün eski püskü giysilerini mi alacak?» diye. Birden askerin «Rum!» diye mırıldandığını duydum. Sonra asker, hoşnut bir görünüşle atına atladı. İş anlaşılmıştı: Demek ölünün hangi ulustan olduğunu öğrenmek istemişlerdi. Bunu da, Hristiyanlardan Müslümanları ayıran o bilinen işarete bakarak anlamışlardı: Rum; bu Yunanlı demek oluyor. Türkler genellikle Anadolu'da yaşayan, Anadolulu Yunanlıları asıl Yunanistan'daki Yunanlılardan ayırmak için böyle söylüyorlar. Yunanistan'dakilere ise «Yunan» diyorlar. Sonra yeniden yola koyulduk. Görünüşe göre buraları pek tekin yerler değildi. Çünkü konvoy komutanı olan ciddi ve sert yüzlü, yaşlı, bıyıklı asker bütün konvoydaki erlere silâhlarını hazır tutmalarını emretti. Kendisi de tüfeğini eğerin üstüne enine koyarak ileri çıktı ve çevreyi sıkıca kontrol etti. Geçidin tepesinden biraz berideki 12 jandarmalık bir Türk karakolu vardı. Küçük, yarı yıkık bir kulübede kalıyorlardı. Böyle yerlere burada «karakol» adı veriliyor ve yaklaşık 10 - 12 verst aralıklarla yerleştiriliyor. «Karakol»da öğrendiğimize göre şafakta yola araştırma için çıkan müfreze ile küçük bir Rum çetesi arasında bir çatışma olmuş. Bizim gördüğümüz ceset de bu çetenin çatışmada verdiği ölüymüş.

Tam geçide ulaştık. Sıcaklık kesinlikle değişmişti. Aşağılarda 8 - 10 dereceden aşağı düşmeyen ısı burada hafif bir ayaza dönmüştü. Yer yer kar yağıyordu. Karşıki dağların yüksek tepeleri baştanbaşa kar tabakasiyle ör-

tülmüştü. Geçidin tepesinde, karların arasından soluk sarı renkli bir çiçek kopardım. Türkler buna «koyun gözü» diyorlar. Gerçekten de görünüşüne bakılırsa bu ad tam yerinde takılmıştı çiçeğe.

Hacılar geçidinden sonra yokuş aşağı inen yol, Kavak köyüne kadar böyle devam ediyordu. Kavak'ta bizi bir gün önce bekliyorlarmış; Müdür, nahiye kurulu üyeleri, askeri amir ve buranın korunması için görevli jandarma birliğinin komutanı tarafından karşılandık. Nahiye müdürlüğü binasına alındığımızda çay ve kahvaltının hazır olduğunu gördük, bizi elden geldiğince iyi karşılamaları için yukardan emir aldıkları anlaşılıyor.

Niçin bu hizmetlerin bizim onurumuza düzenleneceğini pek de bilmeden umutsuzluk içinde koşuşuyorlar, telâşlanıyorlardı. Çay ve kahvaltı sırasında birbirimizle tanıştık, konuştuk, bizim heyetin amacı ve öteki konuları anlattık. İki saat süren, son derece ilginç ve dikkat çekici sohbetlerimiz sonunda gerçek dostlar olarak ayrıldık. Biz içerde çay içerken Müdürlük binasının önünde asker, köylü, kadınlardan oluşan büyük bir kalabalık toplanmış. Onlarla son derece sıcak karşılanan kısa bir konuşma yaptım.

Kavak oldukça büyük bir köy. Bucak merkezinde, askeri komutanlığın bölgesi içinde yaklaşık olarak 300 ev var. Halkın en önemli geçim kaynağı ziraat ve biraz da hayvancılık. (Koyun ve yalnız birkaç kişide bulunan öteki hayvanlar.) Yaşama koşulları çok güç. Savaş her şeyi mahvetmiş. Ve yukarıda adı geçen Rum isyan hareketinin yerel yaşam üzerinde çok etkisi olmuş. İsyan genel olarak bastırılmış, ama şimdi bile tehlike tümüyle geçmiş değil. Hareket artık geceleri akıl almaz bir biçimde sürüyor. Gündüzleri ise daha ihtiyatlı davranılıyor. Müdürün söylediğine göre 5000 kişinin yaşadığı nahiyede her gün birkaç kişi ölüyormuş.

Bölgenin verimliliği oldukça iyi: Bire 10 - 12... Ama ekili alanların oranı önceki yıllara göre çok azalmış. Müdürün ve kurul üyelerinin sözlerine göre önceden ekili olan alanların yarısı şimdi boş duruyormuş. Yalnız buğday ve arpa ekiyorlar. Ekim işi genellikle ilkbaharda yapılıyor; bu arada kışın yapılan ekim de az sayılmaz. Kışın, ta aralık ayına kadar ekim yapılabiliyor.

Köyden, bizi uğurlamaya gelen köylülerin arasında çıktık. Davranışlarının içten ve dostça olduğu hemen anlaşılıyor.

Köyün dışında bize refakat eden konvoydakilere soruyorum: «Niçin siz ve tüm halkınız bize, Ruslara ve yabancılara karşı böyle iyi davranıyorsunuz?» diye. İçlerinden yalnız biri, Şapsugi kabilelerinden[33] gelme, Çerkez, Hamid adlı biri cevap veriyor. Bu, çok konuşkan, terbiyeli bir asker. Bana şöyle karşılık veriyor: «Peki, başka ne yapabiliriz ki?.. Siz Russunuz ve bizim dostumuzsunuz. Siz olmasaydınız biz çoktan ölürdük...»

Bizim devrimimizi ve Sovyet yönetimini anlatıyorum onlara. Konvoydakilerin hepsi büyük bir doymazlıkla ve dikkatle dinliyor beni. Konuşmamız bir tercüman aracılığıyla yapılıyor. Arada ben de çok az bildiğim Kırgızcayla yardımcı oluyorum. Kırgızca, Türkçeye çok yakın. Daha sonra Türkiye'deki yaşam koşulları üzerinde konuşuyoruz. Askerlerin, köylülerin yaşamlarını, onların savaşa karşı duygularını soruyorum. Hepsi de, birbirleriyle yarış edercesine atılıyorlar ve halkın çok yorulduğunu, savaşmanın anlamsız olduğunu elde hayvan bile kalmadığını, kimsenin çalışamadığını anlatıyorlar. Kürt Halan adlı bir asker eliyle işaret ederek: «Askerler ancak 3 - 4 ay daha savaşabilirler, sonra hepsi de kaçarlar...» dedi. Ama iki kişi hemen itiraz ettiler bu sözlere: «Evet, durum ağır olmasına ağır, ama dövüşmek gerek yine de. Aksi halde sonuç aynı olur bizim için...» Benim konvoy, ırk

yönünden ötekilerin hemen hepsinden değişikti. Sırf Türk'lerden oluşmuyordu. Çerkezler ve kısmen de kürtler ([34]) vardı. Bu köken ayrılığı kuşkusuz onların savaşa, yönetime, vs... karşı davranışlarında da ortaya çıkıyor. Çerkezler, bu içinde bulunulan savaşa karşı özel bir girişkenlik göstermiyorlar. Cephe gerisi hizmetlerde çalışmayı tercih ediyorlar. Cepheye gönderildikleri zaman da genellikle kaçıyorlar. Kürtler için de aynı sözler söylenebilir. Fakat hepsi yönetimi, özellikle Mustafa Kemal'i içtenlikle destekliyorlar.

Kürtlerin kendi bölgelerindeki durumları ise oldukça ilginç. İki gruba ayrılıyorlar. Kabileler (aşiretler) ve kabile olmayanlar, ki bunlara «Kürt - reaya» adı veriliyor. Birinciler kendi aralarında Sünni Kürt Aşiretleri ve Kızılbaş Kürt Aşiretleri (daha çok Dersim ve Kozuçen bölgesinde) diye ikiye bölünüyorlar. Sünni Kürt Aşiretleri eskiden Hamidiye adı altında özel, düzensiz süvari alayları kurarak (bütün aşiretler için sözkonusu olmamakla beraber) askeri hizmetlere katılıyorlarmış. Emperyalist savaşın başlarına değin 51 büyük aşiretten yalnız 13 tanesi aşiret alayı (Hamidiye) oluşturmuş. Kızılbaş Kürt Aşiretlere gelince, bunlar hiç bir hizmete katılmıyorlar. Her zaman Türk devletinin Anadolu halkları arasında en az güvenilir topluluk olmuşlar. Bu durum şu anda da süregeliyor. Bunlar yalnız askeri hizmetlere girmemekle kalmıyorlar, ayrıca öteki isyan hareketleri sırasında hükümet için büyük telâşa sebep oluyorlar.

Yine de, genel olarak bu aşiretlerin Türklerle aynı askeri yükümlülüğü taşıdıkları kabul edilebilir.

Demin sözünü ettiğim Halan'ın Kızılbaş Kürtlerden olduğu anlaşılıyordu. Onların örf ve adetleri çok ilginç. Hele müslüman köylerin arasında durumları tümüyle ayrı oluyor. Dinleri hristiyan kurallarının, ilk çağ hristiyan inançlarının müslüman diniyle ve şiilikle([35]) (İran'ın etki-

siyle) karışımı bir özellik gösteriyor. Bu nedenle gerçek Müslüman olanlar onlara nefretle bakıyorlar ve inançlarını son derece karışık ve uydurma buluyorlar. Son zamanlara değin onları bir çember içinde, kendi hallerinde tutuyorlar. Devlet memurluklarına girmelerine de izin vermiyorlar.

Kızılbaşlar, dıştan bakınca boyun eğmiş gibi görünüyorlar bu duruma ve sünnilerin dinsel törenlerine katılıyorlar. Ama fırsatını bulunca, Türklere (askerlik, v.s... sırasında) gizli gizli düşmanlık yaparak bunun karşılığını veriyorlar. Kızılbaşlar da öteki Kürtler gibi iki Kürt dili konuşuyorlar: «Kürmanci» ve «Zaza» dilleri. Kürt dili İran'dan çıkmış ve İran dili grubuna çok yakın.

Kürtlerin ırk olarak nereden geldiği sorununa gelince, aşiretler bugüne değin bu soruya kesin bir karşılık bulamamışlar. Ermeni tarihçileri onların Ossidyan'ların soyundan geldiklerini belirtiyorlar. Bazı Avrupa bilginlerinin fikirlerine göre Kürtler, çok eski çağlarda Tigra nehri havzasında ticaretle uğraşıp, orada yerleşen İran Haldey'(36) lerinin soyundan geliyormuş. Ne olursa olsun, doğru olan şu ki, Kürtler İran asıllı.

Türkiye'deki Kürtlerin nüfusu 1,5 - 2 milyon arasında. Genellikle Anadolu'nun Güney Doğu kesiminde yerleşmişler toplu olarak. Ama tüm Doğu Anadolu'da ayrı köyler halinde bulunuyorlar.

Şose, Kavak köyünden çıktıktan sonra ilkin verimli bir ova boyunca ilerliyor, daha sonra hafifçe kıvrılıyor ve Karadağ tepelerine doğru tırmanıyor. Bu, oldukça yüksek bir dağ zinciri; tepeleri beyaz bir kar örtüsüyle kaplı. Dağlar ormanlık, ama geride bıraktığımız ormanlarda olduğu gibi ağaçlar son derece sık olmasına rağmen alçak boylu. İlerde bir boğazda, ufak, yukarlardan hızla, köpükler içinde akan derenin üstündeki taş köprünün yanında, sahipleri tarafından terkedilmiş, yarı yıkık bir bi-

na görüyoruz. Bu, Rum çetelerinin baskınlarıyla yıkılmış büyük bir kervansarayın (han) kalıntısı.

Binanın hizasına geldiğimizde Hamid, ateşli, sürekli el kol hareketleriyle burada isyancı Rum çetelerini nasıl yolagetirdiklerini ve halen bu işlemin nasıl sürdürüldüğünü anlatmaya başladı. Rum çeteler ormanın derinliklerinde, girilmesi güç sık ağaçlıklar arasında, mağara ve inlerde gizleniyorlarmış. Özellikle «işe» geceleri çıkıyorlarmış. Küçük Türk köylerine ve yoldan geçenlere baskınlar yapıyorlarmış.

Bu yöredeki müslüman halkın erkeklerinin hemen hemen tümü askere gittiğinden baskınlar genellikle başarıya ulaşıyormuş. Sonuç olarak bölgedeki büyük-küçük Türk köylerinin pek çoğu yakılmış, yıkılmış, halkı da öldürülmüş. Hükümet de, 1921 yılı yazında bir tenkil müfrezesi düzenlemiş. Bu müfreze bölgede bütün Rum köylerindeki halkın acımadan hakkından gelmiş.

Bunlar anlatılırken vadinin sol yanındaki büyük bir düzlüğe kurulmuş olan böyle bir köyün hizasına gelmiştik.

Askerlerden biri

— **«Burada, burada Rum köyü!»**(*) (İşte, işte bir Rum köyü) diye gösterdi bana.

Durdum ve dürbünümü çıkartarak dikkatle baktım. Büyük bir köymüş burası. Hemen hemen 300'den fazla ev vardı. Evler alt katı taştan, iki katlıydı. Çatıları kırmızı kiremitle örtülüydü. Bahçe duvarları yoktu. Korkunç bir ölüm sessizliği hüküm sürüyordu. Ne bir insan, ne bir hayvan, ne de bir kuş... Askerlere, köye yakından bakmak istediğimi söyledim. Yoldan saptık, dereyi geçtik ve köyün bulunduğu düzlüğe çıkan hafif eğimli yolu tırmandık. Birden gözlerimizin önüne korkunç bir ha-

(*) Metinde türkçe yazılmış (A.E).

rabe tablosu seriliverdi. Kapılar, pencereler kırık; evlerin yanında türlü ev eşyası kırıkları ve parçaları; tarım gereçleri, hayvan ve insan iskeletleri... Atımdan indim ve bir evden içeri baktım: Yine aynı dağınıklık, perişanlık, üstü çürümeye yüz tutmuş bir örtüyle örtülü iskeletler...

Askerlere soruyorum buradaki kadınlarla çocukların nereye gittiklerini. Büyük bir kısmının erkeklerle birlikte dağa kaçtıklarını, bir kısmının ise öldürüldüklerini söylediler. İşte «uygar» ve «kültürlü» Antant'ın çabalarıyla başlatılan ve sürdürülen Türk - Yunan savaşının bu barışsever, zavallı çiftçi halk üzerindeki sonuçları...

Oradan ayrıldık ve yine yola koyulduk. Güneş artık batmak üzereydi ve çukurlar kararmaya başlamıştı. Akşama doğru hava açılmış, bulutlar dağılmıştı. Hava sağlam ve taptazeydi. Çevremizde vahşi bir doğa güzelliği vardı. Ama burada ölüm, çürüme ve yalnızca vahşi bir korku hüküm sürüyordu... İnsan, ruhunda bir ağırlık duyuyor ve bir an önce bu korkunç sessizlikten, ölüm durgunluğundan kaçıp kurtulmak istiyordu. Atlarımızı dört nala sürüp ayrıldık oradan. İşte geçidin tepesine de ulaştık sonunda. Burada daha taze, güçsüz ama soğuk bir rüzgâr esiyor. Birkaç dakika duruyor ve çevredeki manzarayı doyasıya seyretmek istiyorum. İyi ama nasıl doyasıya seyredebilirsin ki?.. Sağda ve solda beyaz tepeler yükseliyor; uzaklaştıkça bir zinciri andıran tepeler... Aşağılarda ise, ötede beride büyüklü küçüklü açık alanlarla bölünen geniş fundalıklar uzanıyor. Sağda ve solda köyler de görünüyor. Kimi dağ boğazlarında kurulmuş, kimi tam dağların tepelerine kaçmış köyler. Ama yazık!.. Bu köylerden çoğu görünüşe göre biraz önce gördüğümüz Rum köyü, Karadak köyünün durumuna düşmüş. Hemen hiç birinde hayat belirtisi farkedilmiyor: Kiremitli çatılardan hiç duman tüt-

müyor; yakınlarında ise ne bir insan, ne bir hayvan, ne bir kuş görünüyor. Evlerin hemen yanıbaşındaki sürülmüş tarlalarda çalışan bir tek insan bile yok. Yalnızca bir köyde, karakola çok yakın bir köyde hayat izleri görülebiliyor. Yol arkadaşlarımın açıkladıklarına göre buraya Yunan askerlerinin işgal ettiği Batı Anadolu'dan, gelen göçmenler yerleştirilmiş kısa bir süre önce.

Tam boğazın tepesinde dururken bizim araba konvoyumuz da ulaşmıştı tepeye. Aşağılarda bastırmak üzere olan karanlıktan önce geceyi geçireceğimiz yere, Havza'ya varmak için elimizi çabuk tutmak zorundaydık Havza'ya vardığımızda artık alacakaranlık iyice bastırmıştı. Kasabadan üç verst beride bizi, atlı jandarmalardan bir tören kıtası ve kasabanın tüm ilerigelen yöneticileri karşıladı: Kaymakam, garnizon komutanı, kadı, belediye başkanı ve öteki memurlar. Karşılayanların arasında oldukça iyi Rusça konuşan bir de askeri doktor vardı. Emperyalist savaş sırasında bize esir düşmüş ve sonra işgal sırasında öteki Türklerle birlikte Bakû'ya gönderilmiş. Orada bir Rus kadınıyla evlenmiş. Şimdi burada, Havza'da birlikte yaşıyorlarmış eşiyle.

Bizi son derece gösterişli bir törenle, doğuya özgü konukseverliğe uygun olarak karşılıyorlar. Ben de aynı teşrifat kurallarına uygun bir biçimde karşılık veriyorum. Ama sonra hemen ses tonumu değiştirerek «diplomatik» değil, her zamanki günlük konuşma diliyle konuşmaya başlıyorum. Başlangıçta bir an şaşırıyorlar, ama sonra karşımızdakiler de o resmi karşılama inceliğini bir yana bırakarak basit, içten davranmaya başlıyorlar. Bu karşılama töreni ve selâmlaşmalar yarım saat kadar sürüyor ve biz kente ancak karanlıkta varabiliyoruz.

Burası Amasya sancağına bağlı küçük bir kasaba. Yaklaşık 2500 kişi yaşıyor kaymakamlık sınırlarında. Kent, dağın dik bir yamacında kurulmuş. Bu yüzden kentin yük-

sek kesimlerindeki evler, aşağı kesimdekilerin üzerinde asılıymış gibi duruyorlar sanki. Yollar kaldırım; ama bütün Türk kentlerinde olduğu gibi arnavut kaldırımı. Yolcular için rahatlıktan çok tehlike yaratıyor, birbirinden oldukça uzak konulmuş taşlar. Bir at, bu kaldırımların üzerinde ayaklarını kırmadan çok güç yürüyebilir doğrusu.

Bizi, geceyi geçirmemiz için bir hamama götürdüler. Aynı yerde bir de otel var. Hamam, topraktan fışkıran sıcak su kaplıcasının üzerine kurulmuş.

Kendi odalarımıza çekildik, hemen üstümüze başımıza çeki düzen verdik ve yöneticilerin bizim otelde onurumuza verdikleri yemeğe indik.

Yemek son derece canlı geçti. Ta baştan beri basit ve içten konuşma tarzı, resmi tumturaklılığın ve şekilciliğin izlerini kaldırmıştı ortadan.

Görünüşe göre bizim Türkiye'ye karşı davranışlarımızla ilgili sorunlarla ilgileniyorlardı daha çok. Heyetimizin görevlerini az çok bildikleri anlaşılıyordu. Özellikle bize düşman olanların (Rus göçmenleri, dağlılar ve ötekiler) doğurduğu konular üzerinde konuştuk. Bu yüzden, inanılmaz bir yığın saçma sapan konuşmalardı bunlar. Özellikle Rusya'daki yaşantıyla ilgileniyorlardı: Kadınların durumu, evlilik durumu, ev yaşantısı v.s... Heyetimizin bütün üyelerini, özellikle kızılordu mensuplarını ve bizim birbirimize karşı davranışlarımızı yakından izliyorlardı. Yemek şöleni sırasında adet olduğu gibi kızılordu mensupları dahil, tüm heyet üyeleri bulunuyordu. Böyle davranışlar, anlaşılan başlangıçta biraz şaşırtmıştı onları. Ama sonra bu durumun görev sırasındaki disiplini hiç etkilemediğini ve üstlerin verdiği emirlerin hemen yerine getirildiğini görünce bunu bile iyi buldular. Doktor Fikri Beyin açıkladığına göre onların ordusunda, şimdi de, eskiden olduğuna oranla büyük değişiklikler ve devrimler yapılmış. Subayların askerlere karşı davranışı da-

ha da basitmiş. Tıpkı subayların kendi aralarındaki astlık üstlük durumuna benziyormuş. Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'ya gelişini anlattılar. Burada tedavi için iki hafta kadar kalmış. Bizim evsahiplerinin anlattıklarına göre çok alçakgönüllü bir yaşantısı varmış. Teklifsizce şehirlileri ziyaret etmiş, askerler arasında, özellikle basit halk arasında dolaşmış ve bu davranışlarıyla büyük ün yapmış. Halk arasında yalnızca «Paşa» adıyla tanınıyor.

Padişaha karşı takındıkları tavır da pek ilginç. Ona özel bir duygu beslemiyorlar, ne kin, ne de sevgi duyuyorlar. Geçen yılki kardan ne denli söz ediyorlarsa ondan da o kadar söz ediyorlar. Bu duygular yalnızca şimdiki padişah Sultan VI. Mehmet'e[37] karşı değil, genel olarak sultanlık yönetimine karşı. İnsanlar son üç yıldır sultansız yönetilmeye ve o olmadığı zaman temelin sarsılmayacağına alışmış. Şu kesinlikle anlaşılıyor ki, padişahlık Anadolu halkı arasında tam olarak ölmediyse bile iyice sarsılmış.

Sohbet gecenin geç saatlerine değin sürdü. Karşılıklı, kendimizi oldukça rahat hissediyor ve her konuda tam bir dostluk, yakınlık kuruyoruz. Zamanın geç olmasına rağmen buradaki banyoya gitmek istiyorum. Bu banyo, daha önce söylediğim gibi, kaynar su kaplıcasının üzerine kurulmuş. Tüm Anadolu'da ün yapmış bir yer. Kaynak bir tane ama çok zengin. Yirmi dört saatte 20.000 kova kadar fışkırıyor. Kaynağın çıktığı toprağın önünde üstü kapalı bir havuz yapılmış. Su buradan borularla hamamlara (3 tane) ve öteki kurumlara gidiyor. Suyun sıcaklığı havuzdayken 50 - 55 derece, ama tam topraktan çıktığı noktada 60 derece kadar. Hamamdaki büyük müşterek havuzda 30 - 37 derece arasında oluyor. Özel banyolarda ise daha yüksek, 40 derecenin üstünde. Yıkanabilmek için biraz soğuk su katmak gerekiyor, başka türlü yıkanma olanağı yok.

Doktor Fikri Bey'in söylediğine göre kaynak, mağnezyum ve demir yönünden zenginmiş. Ama anlaşıldığına göre doğru bir analizi yapılmadığından ne o, ne de Havza'da bir başka kişi bunu kesin olarak bilemiyor. Suyun tadı da çok hoş. Soğutulmuş olarak, içme suyu diye de kullanılıyor. Doktorlar mide ve barsak hastalıklarına iyi geldiğini söylüyorlar. Havza hamamlarında, hastane gibi, hastaların, özellikle katarlı hastaların bolluğu dikkatini çekiyor insanın.

Yazık ki hamam her türlü, en ilkel konfordan bile yoksun. Bir ısıtma düzeni bile yok. Hadi, kaynar su kaynağı olmasa yakınında neyse. Ayrıca bir boru hattı döşenseydi, başka hiç bir şeye gerek kalmazdı. Gerçekten de banyodan 40 derece sıcaklıktan çıkıyorsunuz ve soyunma odasına gidiyorsunuz. Orada sıcaklık ancak 4 - 5 derece; fazla değil. Döşeme her yanda taş; bu da ısı farklılığını daha çok artırıyor.

Tellâklarla konuştum. İşleri çok ağır. Günde 12 saat çalışıyorlar. Patrondan ücret almıyorlar. Müşterilerden çamaşır karşılığında aldıkları bahşişlerle geçiniyorlar. Hamamda çok sayıda çamaşır kullanılıyor. Yalnız çarşaf değil, türlü büyüklük ve biçimde Türk el işi yapımı havlu kullanılıyor. Bir kişiye (kişinin önemine göre) 6 ile 12 arasında havlu veriliyor.

Şahane bir gece geçirdik. Çok iyi uyuduk ve dinlendik. Sabah saat 10'a doğru yola çıktık. Tüm memurlar ve çok sayıda meraklı kalabalığı geldi uğurlamaya. Bize öylesine yakın ilgi gösterdiler ki, kendimizi, sanki kendimizden kişiler arasında hissettik... Rahat edebilmemiz için özellikle Doktor Fikri Bey koştu durdu.

Yol Havza'dan sonra bir kıvrım yapıyor ve oradan Tersakan - Su (eski adı Şeytan Deresi imiş) deresinin yüksek kıyısı boyunca ilerliyor. Ama ben yolu kısaltmak için her zamanki gibi konvoydaki askerlerle dosdoğru, kes-

tirme yoldan gittim. Boğazda, nehir boyunca uzunlamasına ilerledik epeyce. Belki on beş kezden fazla ırmağın geçit verdiği yerlerden karşıya geçmek zorunda kaldık. Su, coşkun aktığı yerde oldukça bol, ama geçitlerde derin değil. Atların karınlarından yukarı çıkmıyor.

Küçük küçük köylerden geçiyorduk. Bu köyler daha çok çiftliklere benzeyen köyler. İşe yarar toprak çok az. Buğday, nohut ve fasulye ekiyorlar. Bazı evlerin önünde bahçeleri var. Burada ayva, vişne, ceviz, armut, erik ağaçları yetişiyor. Üzüm yok, çünkü üzüm için çok yüksek burası. Küçük arı kovanları da gördüm. Havza bölgesi balıyla da ün yapmış.

Havza'dan çıktıktan 7 verst sonra şose de ırmak kıyısına iniyor ve yüksek kıyı boyunca ilerliyor. Burada boğaz daralıyor ve tüm çevre şahane bir güzellikle gözler önüne seriliveriyor. Aşağıda, kendisine katılan derelerle iyice büyüyen nehir köpükler saçarak kükrüyor, iki tarafta tepeleri karla örtülü muazzam kayalar dimdik yükseliyor göğe doğru. Gün, ta sabahtan beri çok güzel. Gökte tek bulut bile yok. Sabahleyin biraz serindi, ama Havza plâtosundan bizi uzaklaştıran her verstte, giderek artan ısı, iyice ılıklaştırmıştı ortalığı. Hele saat öğlenin ikisi olduğunda tamamen sıcaklık bastırmıştı. Biz de bu arada Amasya kentine, Yeşil Irmak nehrine doğru akıp giden Tersakan - Su'yu solumuzda bırakmış, nehrin çıktığı büyük ovaya doğru sapmıştık. Bu ovanın ortasındaki düz yükseklikte, bizim bugünkü yolculuğumuzun uğrağı olan Merzifon kenti kurulmuş.

Yol boyunca karşılaştığımız canlılık bugün dünkünden daha fazlaydı. Sık sık eşek kervanları, bazan deve ve daha az olarak da at kervanları görüyoruz. Arada 20 30 tane, öküz koşulu, iki tekerlekli yük arabası da gördük. Bu arabalara burada **«kağnı»** diyorlar. İlkel bir biçimde yapılmış. Ağaçtan bir dingil, parmaksız, dümdüz

tekerlekler, çok az yük alabilen bir gövde. 5 - 7 pud arasında yük koyuyorlar, daha çoğunu değil. Bu arabanın yaklaştığını ta uzaklardan anlayabiliyorsunuz kağnının çıkardığı o tekdüze sıkıcı sesten.

Samsun'a arpa, un, yün, deri ve yumurta götürüyorlar. Oradan da gaz, tütün, kibrit, manifatura ve tuhafiye malları getiriyorlar.

Merzifon'a yaklaştıkça arazi daha verimli ve zengin bir görünüm kazanıyor. Her yer buğday tarlası, çoğu da ekilmiş. Birçok yerde çift sürüyorlar. Köylülerle konuştum ve tarım aletlerini inceledim. Hepsi de son derece ilkel.

Tarlayı daha çok bir çift öküz, bazan da manda koşulu karasabanla sürüyorlar. Karasaban'a burada «**saban**» diyorlar; hatta çoğu zaman demir ucu bile bulunmuyor sabanın ve sert ağacın sivriltilmiş ucu bu ödevi görüyor. Bu tür sürüşte yalnızca toprağın üstteki kabarık tabakası kaldırılabiliyor ancak. Bizdeki gibi tırmık hiç kullanılmıyor. Onun yerine toprağın daha fazla kalkması için özel bir gereçten yararlanıyorlar. Buna «talpam» diyorlar ve ters «L» harfi gibi birleştirilmiş iki tahta sıraktan oluşuyor. Toprak kırmızı kumlu kil ve çok taşlı. İşlemenin ilkelliğine rağmen ürün iyi. Bire 10, 12, 15, hattâ daha yüksek veriyor. Bizim kızılordu mensupları özellikle şuna çok şaşırdılar: Türkler bu toprağı ekiyorlar ve iyi ürün alıyorlar. Oysa kendileri Rus ve Ukrayna ölçülerine göre hesaplayarak «düşük» bulmuşlardı bu toprağı.

Birkaç köye uğradık. Bu köylerden birinin Kürt köyü olduğu görülüyordu. Hepsi de son derece yoksulluk içinde. Erkekleri gitmiş ve korkunç bir sefalet hüküm sürüyor. Ama yine de her yerde ekmek var. Gerçi bol değil, ama yine de var. Binaların yapılışı bizim Türkistan'daki Kırgız kışlaklarına benziyor. Yalnız Türkis-

tan'ın özelliği olan üstü açık hayvan ağılı yerine evlerin çoğunda üstü kapalı ağıllar var. Tüm köylü evlerinin ön kısmını oluşturuyor bu. Böylece, eve girmeden ilkin ağıla giriyorsunuz.

Bu bölgedeki köylü evleri tek katlı; taştan ve kilden yapılmış. Çoğu hemen toprak yarı kazılarak inşa edilmiş. Hemen her evde iki bölüm var: Erkekler ve kadınlar bölmesi. Döşeme de yok evlerde. Duvarın dibinde çamurdan bir yükselti var. Bu yüksek yerde minder, keçe ve palassı (yuvarlak oldukça sert bir yastık) bulunuyor. Duvarlardan birinde ocak oluyor. Hemen hemen hiç mutfak eşyaları yok.

Topraklarının az oluşuna köylüler üzülmüyorlar. Toprak yeterli olsa bile onun hakkından gelemezler nasıl olsa.

Büyük bir gevşeklik seziliyor. Bunda, aralıksız süren, köylüyü toprağa kesinlikle bağlayan, sakin, sessiz emeğin varlığına olan inancı öldüren savaşın, etkisi olduğu söyleniyor. Zaten savaşta erkek işçilerini yitiren tüm ailelerde aynı yoksulluk gözden kaçmıyor. Bu ailelerin sayıları da pek çok. Kadın emeği her yerde en başta geliyor.

Kadınlar köylerde oldukça serbestler. Aynı köyde olanlar birbirlerinden kaçınıp örtünmüyorlar. Yabancılarla karşılaşınca yüzlerinin alt kısımlarını bile örtüyle örtüyorlar, ilk anda görgü kuralı olarak... Hepsinin de giysileri çok kötü.

Beni şaşırtan bir şey de şuydu Hemen hemen tüm köylüler, ülkedeki işlerin durumu hakkında oldukça doğru düşüncelere sahipler. Rusya hakkında da bir şeyler biliyorlardı. Hepsi de şimdi Rusya'nın onların dostu olduğunu biliyor ve bundan hoşnut gözüküyorlardı. Sık sık onlara yardım için Kızıl Ordu'yu getirip getirmediğimi soruyorlardı.

Savaştan herkes yorulmuş, bitkin düşmüştü. Herkes dert yanıyor, bir an önce barış olmasını istiyorlardı. Ama

aynı zamanda çoğunda kurban olarak gitmenin gerekliliği bilinci vardı. Yenilmiş Rumlarla bir arada kalamazlardı. Bütün bunlar, şu anda Anadolu'da süren savaşı düşündüğümüzde daha iyi anlaşılır. Savaş, sözcüğün anlamındaki gibi değildir. İki halkın umutsuzca ölüm kalım için dövüşmesidir. Birbirlerini tümüyle imha etmeyi amaçlar. Sağlık koşullarının elverişsizliğine, tüm tıbbi yardımın yokluğuna rağmen köylüler görünüşe göre pek hastalığa yakalanmıyorlar. Türk köylülerinin beden yapısının çok sağlam ve dayanıklı olduğu anlaşılıyor. Bu son yıllarda salgın hastalıklara da rastlanmamış. Yalnız bazı çukur bölgelerde sıtma salgını başgöstermiş. Orta Anadolu Bölgesinin çoğu kesimleri deniz seviyesinden oldukça yüksek olduğundan ve dağsal karakter gösterdiğinden sağlam bir iklimi var.

Saat 4'e doğru yaklaştık Merzifon'a. Şehrin çevresi tümüyle dağlarla sarılmış. Tarlalarda ötede beride çiftçi grupları görülüyor. Tam baharın ortasında gibi. Hava son derece yumuşak ve ılık. Derelerin ve nehirlerin kıyısındaki çayırlıklarda zümrüt renkli halılar gibi taze çimenler var. Kışın yapraklarını dökmeyen ağaçlar bir güzellik katıyor manzaraya. Bazı ağaçlarda da açılmaya hazır tomurcuklar çarpıyor göze. Her tarafta üzüm bağları, meyva ve sebze bahçeleri görülüyor.

Her türde üzümden başka, muazzam fındık ağaçları, ayva, erik, kiraz, taflan, iğde ağaçları yetişiyor çevrede.

Kentten 4 verst beride bizi karşılamak için bekliyorlardı. Aynı Havza'daki gibi başta Kaymakam olmak üzere tüm memurlar karşılamaya gelmişlerdi. Aralarında Belediye yöneticileri ve «Hakların Korunması» (Müdafaayı Hukuk) cemiyetinin yöneticileri de bulunuyordu. Dostluktan da ileri bir karşılamaydı bu.

Karşılıklı selâmlaşmamız bittikten sonra Kaymakamın arabasına binerek kente gittik. Kaymakam Ahmed

Bey çok aydın ve zeki izlenimi veren bir insan. Fransızca biliyor. İlk bakışta çevresindekiler ve astları üzerinde büyük saygı ve otorite sahibi olduğu anlaşılıyor. O da Kaymakamların çoğunda görüldüğü gibi kendi gelişme ve yetişmesi bakımından bizim Çarlık zamanındaki Rus yöneticilerinden (Kaza Polis Müdürlerinden) çok daha üstün. Ama aslına bakılacak olursa Kaymakamlarla bizim yöneticiler arasındaki bu kıyaslama tümüyle doğru olmuyor. Çünkü polis yönetiminin temsilcisi durumundaydılar. O zamanlar devletin hem polis, hem devlet yönetiminin kazadaki yöneticisi, temsilcisi olarak görev yapıyorlardı.

Kente saat 5'e doğru varabildik ancak. Güneş artık iyice ufka inmişti, ama yine de ilkbaharın parlak güneşli günlerinden birindeymiş gibi ortalık ılıktı.

Merzifon bir kaza merkezi olarak 15.000 nüfusuyla oldukça büyük bir kentti. Çok canlı bir iç ticaret merkezi olduğu görülüyordu. Zengin bir tarım bölgesi merkezi olarak önemli miktarda tahıl, meyva ve sebze ihraç ediliyor buradan. Savaş öncesinde ise, el - dokuma sanayiinin de önemli bir merkezi olarak ün yapmış. Burada daha çok havlu, başörtüsü, perde, sofra örtüsü ve türlü hamam çamaşırları yapılıyormuş. Şimdi bu sanat artık gerilemiş. Eskiden bu işle tamamen Ermeniler, biraz da Rumlar uğraşırlarmış. Emperyalist savaştan ve savaşın beraberinde getirdiği Ermeni Türk katliamının korkusundan sonra hepsi kaçmış Ermenilerle Rumların. Yalnızca Türklerin eline geçen atelyelerden bir kısmı kalmış. Şu anda elde bulunan atelyeler ise çok küçük; bizim eski küçük dükkânlara benziyor.

Merzifon'un muazzam bir geleceği olduğuna kuşku yok. Çevredeki zengin maden yatakları şimdiden biliniyor. Merzifon yöresinde taş kömürü, petrol, altın, gümüş - kurşun ve bakır madeni yatakları v.s... var. Resmi raporlara bakılırsa, örneğin taş kömürü bölgesi kocaman bir

alanda, 20 ile 90 verst arasındaki bir genişlikte, ta batıdaki ünlü Zonguldak havzasıyla birleşen bir bölgede bulunuyormuş. Bu konuda bilgisi olanların sözlerine göre Merzifon kömürü Zonguldak kömüründen daha üstünmüş. Damarın kalınlığı başka başkaymış ve 1,5 - 6 arşın(*) arasında değişiyormuş. Kömür damarı birçok yerde ta yüzeye değin çıkıyormuş ve hattâ böyle çıktığı yerleri yoldan geçerken bile görmek mümkünmüş. Son zamanlara değin bu, yüzeye yakın damarlar işlenmiş, kuşkusuz en ilkel usullerle. Kömür, devlet mülkiyetinde kabul ediliyor. Devlet bunun işletme hakkını 20 yıl süreyle kiraya veriyor. Yıllık kira bedeli işletmenin verimine bağlı olarak 2 ile 4 bin lira arasında değişiyor. Bizim geldiğimiz sırada yalnız bir işletme çalışıyordu. O da çok az, günde 5 - 10 ton (300 - 600 pud) kömür çıkartıyor. İşletmede 25 kişi çalışıyor. İşçi ücreti yılda 20 lira (şimdiki kura göre 30 altın ruble değerinde). Yemek patrona ait.

Merzifon madenleri bundan iki yıl öncesine değin İngilizlere devredilmiş. Ama bu devir Ankara Hükümeti tarafından yürürlükten kaldırılmış. Şimdi Ankara Hükümeti, bu kömür üretimini artırma yollarını araştırıyor. Ancak işlerin gidişine bakılırsa ve böyle sürerse olumlu bir sonuç alınamayacak. Madenleri yine yabancı kapitalistlerin eline vermek zorunda kalacaklar. Daha doğrusu buranın (Merzifon'un) bilgili kişilerinin düşüncesi böyle.

Bu bölgedeki kömür yataklarının işlenmesinde en önemli etken, artık plânlanmış olan Ankara Sivas Erzurum ve Sivas Samsun anayollarının yapılması olacak. Bu yollar Merzifon taşkömürü havzasının ortasından geçiyor.

Öteki madenlerden, gümüş bakımından zengin olan (% 60 olduğu söyleniyor) gümüş - kurşun madeni işleti-

(*) Arşın 71 cm. ye eşit uzunluk ölçü birimi.

liyor. Ama şimdi maddi olanaksızlıklar nedeniyle üretim durmuş. En önemli yataklar Hacıköy yöresinde bulunuyor.

Petrol yatağı Merzifondan 5 - 6 kilometre uzakta, Petrol topraktan, oradaki nehrin hemen yakınından oldukça büyük bir kaynaktan çıkıyor. Bu yatak işletilmiyor, yalnızca çevre köylerinin halkı bu petrolden kendilerince yararlanıyorlar. Petrol damarının zenginliği konusunda hiç kimsenin kesin bir şey bildiği yok.

Kaymakamla birlikte doğruca konak binasına (kaza yönetim binası) geldik. Burada bizi çeşitli memur ve derneklerin temsilcilerinden oluşan düzenli bir kalabalık daha bekliyordu. Davranışlarından, samimi konukseverlikleri ve her türlü hizmetimizi yapmaya hazır oluşları belli oluyordu.

Bir saat kadar sürdürüldü canlı sohbetimiz. Sonra bizim onurumuza verilecek yemeğe giyinip hazırlanmak için ayrıldık. Burada hemen konağın yanındaki bir otelde kalacağız. Otel iki katlı; üst katta kalacak konuklar için odalar var. Alt katta ise büyük bir kahvehane bulunuyor. Kahvede büyük bir kalabalık toplanmış. Bizim gelişimize karşı duyulan ilgi çekmiş onları buraya. Arkadaşlarımdan birkaçı kalabalığın arasına karışıp oturdular ve onlarla sohbet ettiler. Türkler ağırbaşlı insanlar. Son derece uysal ve nazik kişiler. Gerçi her şeyle, bizimle, gelişimizdeki nedenlerle son derece yakından ilgileniyorlardı, ama yine de konuşmaları herzaman ölçülüydü. Türkiye'de kahvehane her işte kullanılıyor: Kulüp, okuma salonu, kitaplık, tiyatro salonu, toplantı yeri, türlü sözleşmelerin yapıldığı salon, v.s... Bu nedenle de kahveler gündüz her zaman, gecenin geç saatlerine değin dolu oluyor. Kahvede yemek yok. Yemek için çarşıda çok sayıdaki aşçı dükkânlarına gitmek gerekiyor.

Aynı konak binasında verilen yemekte Şevket Paşa

adlı, İstanbul'dan Anadolu'ya görevle gelmiş bir Generalle tanıştım.

Çağdaş Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu az bilen, **Türkiye'de birbirine düşman** iki hükümetin, başında Padişahın olduğu İstanbul Hükümeti (30) ile Ankara Hükümetinin bulunduğunu bilen bir kişi için bir İstanbul memurunun Anadolu'ya «görevle» gelişi tuhaf gelebilir. Başlangıçta bana da biraz tuhaf gelmişti. Gerçekte ise bir Türk için bunda kuşkulanacak, ya da yadırganacak hiç bir şey yok. Gerçek olan şu: İstanbul Hükümetinin etkinliği kalmamış. İstanbul'da bile gücü azalmış. Memurlarının büyük çoğunluğu artık onu değil, Ankara Hükümetinin sözünü dinliyor. Hattâ İstanbul Hükümetinin kadrosunda Ankara'ya bağlı memurlar bile var. İşte ancak bunlar bilindikten sonra anlaşılabilir burada tanıştığımız, İstanbul'daki Türk Genel Kurmay'ının ikmal kısım amiri olan Şevket Paşa'nın T.B.M.M. Hükümetinin egemenliğindeki Anadolu'ya gelişi, kendine bağlı birlikleri ve onların işlerini denetlemesi. Tabiî yine Ankara Hükümeti adına yapılıyor bu denetim, kuşkusuz. Zaten hemen her konuda böyle oluyor. Ve İngilizler İstanbul'daki Türk devlet dairelerindeki baskılarını artırdıkları oranda . Ankara Hükümetinin sözü daha da geçerli oluyor. Örneğin İstanbul Askeri okulları ve subaylar, Mustafa Kemal'in ordusuna katılıyor. İngilizler bununla vahşice savaşıyorlar, ama... İngilizler ne denli uyanık olurlarsa olsunlar, bunu tam izleyip engel olamazlar. İstanbul'daki durum da gitgide her yönüyle çatırdıyor.

Bu arada Türkiye'nin her kesimindeki halktan, İngilizlere karşı duydukları öfkeyi işitmek mümkün...

V
KESKİN'DEN ANKARA'YA

11/X/1921 13 - XII - 1921

11 Aralıkta akşam saat 6 sıralarında geldik Keskin'e. Bana refakat eden iki askerle kervandan biraz geri kalmıştım. Bu yüzden yarım saat kadar geç vardım kente. Daha ortalık aydınlıktı.

Keskin küçük bir kasaba; 1500 ev var. Yandaki bir tepeden akıp gelen küçük bir dere vadisinde, oldukça geniş bir alana kurulmuş. Çoğunlukla evler iki katlı. Bazıları verandalı, güzel merdivenlerle çıkılan Avrupa evleri tipinde. Bundan anlaşıldığına göre Keskin'in büyük çoğunluğunu Rumlar oluşturuyormuş. Çoğu büyük ticaretle uğraşıyorlarmış ve oldukça da varlıklıymışlar. Keskin, Rum metropolitinin merkezi. Ama artık «merkeziymiş» demek daha doğru. Çünkü Türk - Rum savaşı her şeyi altüst etmiş, her yerde olduğu gibi tüm erkekler askere gitmişler. Ticaret Rumların elinden alınmış öldürülerek, zorla el konarak, istimlâk edilerek, v.s... Yine de kentteki evlerin çoğunda Rumlar kalıyor, ama yalnız kadınlar ve çocuklar. Keskin'de ve yöresinde Türk Rum çatışması başka yerlerdeki yumuşaklıktan çıkmış. Çünkü Keskin metropoliti Türk yönetiminin tutumuna karşı ayaklanmış.

Ben kente geldiğimde tüm evlerden meraklı kadın ve çocuk başları uzanmış bakıyordu. Evlerin çoğunda bir sürü kalabalık toplanmıştı. Her yerde bize davranışlariyle dostluklarını belirten Türklerin tersine içine kapanık ve sessiz duruyorlardı bunlar. Giyimleri Avrupalılar gibi; bizim kazalardaki giysilerden farksız giyiniyorlar. Hattâ bizim Ukrayna'nın güney kentlerindeki insanlardan ayırmak olanaksız. Bunları görünce insanın aklına ister istemez kendi evi geliyor. Gençlerin arasında çok güzel yüzler var, ama hepsinde de duygusuzluk ve aşağılanma okunuyor. Özellikle yaşlı Rum kadınları, yüzlerinde derin bir ruhsal sıkıntı ve donuk acı izleriyle bakıyorlar insana. Kuşkusuz bütün bunlar şu anda Batı Anadolu'nun[39] dağlarında ve ovalarında süregelen acı savaşın sonucu.

Burası yeşillikler içinde bir kent. Hemen her evin küçük bir bahçesi var. Özellikle kenar bölgelerde bitki örtüsü ve meyve ağaçları bakımından komşu bölgeye çok benziyorlar. İtalyan (piramidal) kavağı, iğde, söğüt, ayva, kiraz, armut, elma, üzüm...

Bize geceyi geçirmemiz için ayrılan konağa yaklaşıyorum. Konağın kapısında Kaymakam karşılıyor beni. Bu, uzun boylu, güleryüzlü ve oldukça genç biri. Biraz Fransızca ve Almanca biliyor. Konak alıştığımız gibi son derece soğuk ve rahatsız; hiçbir eşya da yok. Yalnız bana verilen odaya birkaç halı ve yastık getirebilmişlerdi. Yanan bir de mangal. Ancak o zaman içersi ılıklaşmaya başladı. Kaymakam durmadan özür diliyordu, bizim geleceğimizi geç haber aldığı ve bu yüzden gerektiği gibi karşılayamadığı için. Bunu samimiyetle söylediği açıkça anlaşılıyordu. Onu yatıştırdım; bizim de bir insan olduğumuzu, Türkiye'nin durumunu anladığımızı, zaten herhangi bir konfor aramadığımızı, içten ve dostça davranmanın bizim için karşılama olduğunu söyledim.

Yarım saat sonra yeni yeni kişiler geldi: Yargıç, müftü ve birkaç subay. Aralarında Yarbay rütbesinde bir de mühendis vardı. Keskin mermi kovanı fabrikasının müdürüymüş.

Bu canlı sohbetimiz akşam yemeğinde de aynen sürüyor. Başlangıçta soğuk ve resmi idi konuşmamız, ama çabucak samimi ve dostça bir havaya bürünüverdi. Rusya ve Ukrayna'daki durumu, işittikleri açlık sorununu merak ediyorlar. Bizim sorularımıza da seve seve cevap veriyorlar. Özellikle fabrika müdürü çok sevimli bir insan. Çok eskiden Rusya'dan gelmiş bir ailenin soyundan olduğunu, hattâ babasının da bir süre Petrograd'da kaldığını anlatıyor.

Müftü, kiliseyle ve genel olarak Rusya'daki din sorunlarıyla ilgilendi. Benim verdiğim cevaptan son derece hoşnut kaldı.

Konuklar geç saatte, saat 10 sırasında ayrıldılar. Dışarda rüzgâr kıyamet koparıyordu. Şiddetli bir yağmur vardı. Oda, iki mangal olmasına rağmen son derece soğuktu. Çünkü rüzgâr her taraftan içeri doluyordu. Duvardaki yarıklardan, kırık, kâğıtla kapatılmış camlardan...

12 Aralıkta, sabah saat 10'da ayrıldık Keskin'den. Sıkıntılı bir hava vardı. Bütün gece süren yağmur sabaha doğru kara çevirdi. Bembeyaz bir örtü kaplamıştı her yanı; yalnız çevredeki sıradağların tepeleri değil, tüm çevre beyazlara bürünmüştü. Yalnız yol ayırıyordu bu beyazlığı kıvrımlı siyah çizgisiyle. Bundan sonra duracağımız yer, Keskin'den 5 saat ilerdeki Yahşihan'dı. Yahşihan'dan sonra dar tren yolu Ankara'ya kadar gidiyordu.

Bir an güneş çıktı ve 30 - 40 dakika içinde güneşin yakıcı ışınları altında o kar örtüsü kayboluverdi. Ama güneş ışınlarının erişemediği kuzey yamaçlar, derin uçurum ve boğazlarda ise kar örtüsü hâlâ duruyordu. Bu yağmur ve kar yüzünden bundan sonraki yolculuğumu-

zun çok güç geçeceğini düşünüyordum. Neyse ki, bu korkum doğru çıkmadı. Birkaç bölümü dışında yol genellikle şose olmamasına rağmen sert topraktı ve yolculuk pek de kötü sayılmazdı.

Yol, ta Keskin'den başlayarak Yahşihan'ın içine kadar alçalarak gidiyor, Keskin'den ayrıldıktan sonra 2 - 3 verst derin ve dar bir vadide ilerliyordu. Bu vadiden aynı zamanda Kızılırmak nehri akıyor. Eski Yunanlıların Galis dedikleri Kızılırmak, tüm Küçük Asya'nın en büyük ve bol sulu nehri. Kendi yatağını dağ zincirleri arasında oyarak açan nehir, pek az yerde yayılabiliyor. Bu nedenle ötekilere kıyasla bol sulu bir nehir olarak göze çarpıyor ve genişliği 30 - 35 sajen arasında değişiyor. Akışı hızlı, yer yer küçük tümseklerden aşağı atlayarak gidiyor. Bu tümseklerin varlığı nehri ulaşıma elverişsiz hale getiriyor. Yalnız bazı yerlerinde kayık (küçük sandal) yüzdürülmesi mümkün. Ama genellikle söyleyecek olursak, son zamanlara kadar Kızılırmak'tan ulaşım alanında yararlanma konusu kimsenin aklından geçmemiş. Herkes bu ulaşımın olamayacağını söylüyor. Yalnız son zamanlarda Sivas Ankara arasındaki demiryolu için çekilen yakacak sıkıntısı, dikkatleri bu konu üzerinde toplayabilmiş.

Kırşehir bölgesinde büyük ve zengin taşkömür yatakları kısa bir süre önce açılmış. Bölgeyi araştırmak ve kömürü Kızılırmak ve Yahşihan üzerinden gönderebilme olanaklarını ortaya çıkarmak için özel bir komisyon yollanmış. Albay Nuri Bey ve Deniz Yüzbaşısı Zeki Bey'den oluşan komisyon Alaşlı Gurfada Hacılar bölgesini inceleyerek 100 verst kareden fazla bir alanda çok yüksek kaliteli taşkömürü yatağı bulunduğunu saptamış. Birbirinden 2 - 3 verst aralarla birkaç yerde yapılan deneme kazıları her yerde aynı kalite ve değerde taş kömürü tabakasının varlığını ortaya çıkarmış. Derinlerdeki tabakalar üstteki tabakalardan daha yüksek nitelikteymiş. Ko-

misyonun saptadığına göre en ilkel araçlarla bile günde 60 tondan çok kömür çıkartılabilirmiş. Akdağ - Arbasun bölgesinde Kızılırmak nehri de ulaşıma elverişliymiş. Arbasun Yahşihan bölgesi ise inceleniyormuş. Bu arada Kızılırmağın tam ortada 8 futa varan azami ortalama derinliği düşünülecek olursa birkaç teknik tedbirle nehir, gelecekte ülkenin kara ve su yolu ulaşımında oldukça büyük rol oynayabilir.

Kızılırmak, balık ürünü bakımından pek zengin sayılmaz. Sazan, som ve galiba çebak balıkları çıkıyor. «Galiba» diyorum, çünkü bu son balık türünün adı hakkındaki sorularıma tam anlamiyle karşılık veremediler.

Genellikle her şeyde olduğu gibi bu konuda da dikkatini çekiyor insanın: Kızılırmak, bizim Türkistan'daki nehirleri, Çu, Murgab, Siriderya ve Amu Derya nehirlerini hatırlatıyor. Nehrin kıyıları hemen her yerde ormansız. Yalnız bazan, aşağı kesimlerde sazla karışık bodur söğüt ve kretellere raslanıyor. Yolunsa çok şairane bir manzarası var. Özellikle bazı yerlerde, dağın yamacında, hemen ırmağın yanıbaşında, neredeyse suyun üzerinde asılıymış gibi bulunduğu yerlerde çok daha güzel. Bu yerler bana şaşılacak derecede Çu nehrinin aktığı Semerkand vilâyetindeki Boamsk boğazını hatırlattı.

Yahşihan'a varmadan, 7 - 8 verst kala karşımıza bizimkilere benzeyen bir «yaeli» kervanı çıktı. Yolcuların yüzlerine bakıyorum, görünüşleri Avrupalıları andırıyor. Sonra öğreniyoruz ki, başlarında Sinyor Tuotssi'nin[40] bulunduğu İtalyan heyeti gidiyormuş.

Fransa'nın Ankara ile görüşmelerini örnek alan İtalyan'lar buraya bir heyet yollamışlar. Heyet görüşmeleri bir ay sürdürmüş ve iyi sonuçlar elde edilmesini sağlamış. Ama birden, hiç beklenmedik, alışılmış diplomatik kurallara uymayan bir biçimde heyetin başkanı, Roma ile kötü ilişkilerinden dolayı kendisinin, talimat almak üze-

re geri çağırılma gereğinin duyulduğunu açıklamış. Değiştirilmiş ve gidiyor şimdi...

Oysa iş çok basitmiş. Bu yılın Ekim ayında Ankara'da, Fransız delegesi Franklin Buillon ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Dışişleri Bakanı (şefi) Yusuf Kemal Bey, tarafların Suriye ve Küçük Asya'daki düşmanlıklarına son veren bir anlaşma imzalamışlar. Bu ayrı, özel anlaşma, Antant'ın Yakın Doğu'daki ortak politikası açısından güya «ortak çıkarları» bozuyormuş. Çünkü bu, ortak hiçbir çıkarın bulunmadığını açıkca itiraf etmek oluyormuş ve herkes kendi haklarını kendisi korumak zorunda kalacakmış.

Bu konuda **sisli Alpler**[41] pek sert homurdanmış. Bir yığın müthiş sorunlar çıkmış ortaya. «Quai d'Orsay»[42]daki (Fransız Dışişleri Bakanlığının bulunduğu Paris'te bir sokağın adı) «Foreign Office»[43] ten (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) sert notalar gönderilmiş. Fransız diplomasisi diken üzerinde oturuyor gibi dönüp durmaya başlamış. Fransız burjuva basını kızgın komşusuna sormadan kendi haklarını savunmaya yeltenerek dostça ve düşmanca ulumaya başlamış. Yakın Doğu'daki bu avdan kendileri de bir parça koparmaya çalışıyormuş. Ama İngiliz buldog köpeğinin hırlaması bu kez daha yakından, daha güçlü ve müthiş duyulmuş. Fransız sürüsü onunla dalaşmayı sakıncalı bulmuş ve buldoğun giderek güçlenen ulumasına saygılı bir kuyruk sallayışıyla karşılık vermiş. Ama ünlü Antant sürüsünün üçüncü üyesi, bizim iyi dostumuz İtalyanlar ise ihtiyatlı ve sağduyulu bir ulus olarak daha, «ölünceye kadar dostlar» arasındaki dostluk sürtüşmelerinin sonuçlanmasını bile beklemeden valizlerini toplamışlar ve... «Roma'ya talimat almak üzere» yola düşmüşler.

Bizi, özellikle askeri üniformaları hemen göze çarpan bizim kızılordu üyelerimizi farkedince İtalyanlar telâşlandılar. Durmadan bize el sallamaya ve birbirleriy-

le yarış edercesine arabalarında ayağa kalkıp selâm vermeye başladılar. Biz de güler yüzle, ve dostça selâmlar, en sevimli gülümsemelerle cevap verdik. Ve herkes kendi yoluna devam etti.

Yahşihan'a 5 verst kala bizi bir karşılama birliğinin beklediğini gördük. Bir subayın komutasında birkaç atlı asker ve bir memur. Yağmur yeniden yağmaya başlamıştı, hem de bardaktan boşanırcasına. Biz arabadan çıkmadan birlikle selâmlaştık ve Yahşihan'a doğru yola koyulduk.

Nehrin sağ kıyısındaki yamaçta birkaç ev vardı. İstasyon burasıydı. İstasyonun yakınında, Kızılırmağın üstünde büyük, beton ayaklı bir demir köprü yapılmıştı. İstasyondan yarım verst ilerde ise oldukça büyük bir köy vardı, Yahşihan adında.

Yağmur dinmişti bu arada. İstasyonda bizi, başında istasyonun askeri komutanı, yaşlı Binbaşının bulunduğu yerli erkân karşıladı. Buraya, köprünün ve istasyonun korunması için Piyade askerlerinden bir şeref kıtası yerleştirilmiş. Giyimleri oldukça kötü; yüzleri solgun ve gevşek. Onlara Türkçe selâm veriyorum. Anlaşılan böyle bir şeyi hiç beklemiyorlardı ki, silkinip canlandılar hepsi birden. Kısa bir selâmlama ve komutanın karşılığından sonra kıta, düzgün merasim yürüyüşüyle geçti önümüzden Askerlerin kimi çadırda, kimi de çarçabuk kuruluvermiş toprak kulübelerde kalıyor.

İstasyon binasına giriyorum. Dar ve pis bir yer burası

Ankara'ya ertesi gün sabahtan önce gitmemizin mümkün olamayacağını, çünkü daha oradan bizi karşılayacak olan Ankara Hükümeti delegesinin gönderilemediğini söylediler. Delege Ankara'dan bir gün önce yola çıkmış, ama tren yolda arıza yapmış ve delege, yolda bir yerde kalmış.

İstasyonda piyade bölüğünden başka, başlarında bir subay bulunan ufak bir de atlı jandarma müfrezesi var. Bize karşı son derece kibar ve dikkatli davranıyorlar.

Saat altıda akşam yemeği verdiler. Her şey çok basit ve fakirdi. Hemen hiç sofra takımı yoktu, ama bütün bunlar o yürekten, samimi davranışlarla gideriliyordu. İçtenlikle bizdeki durumlarla, heyetimizin görevleri gibi konularla ilgileniyorlar, Kızılordunun onlara yardım edip etmeyeceğini soruyorlardı.

Ukrayna hakkında bilgileri çok az. Rusya ile bir bütün olarak düşünüyorlar. Ancak tarih, etnoğrafya, coğrafya açılarından yaptığımız uzun açıklamalardan sonra durumu anlayabiliyorlar.

Yahşihan istasyonu şu anda Ankara'dan Sivas'a giden dar demiryolunun işler durumdaki son noktası oluyor. Burası Ankara'dan 88 verst uzakta.

Doğuda, Sivas'a değin hemen hemen bütün yol boyunca toprak setler var, raylar ise beş kilometrelik bir yola döşenebilmiş ancak. Araç yetersizliğinden dolayı işler nerdeyse durmuş gibi...

Sabahleyin çok erken kalkıyoruz. Güzel, bulutsuz bir gün. Sabahtan biraz ayaz vardı, galiba ısı eksi 1-2 dereceye kadar düşmüştü. Ankara'dan gönderilen heyetin başkanı geldi yanımıza. Bu 28 yaşlarında genç biriydi. Fransızcayı çok iyi konuşuyordu. Yurtdışında bulunmuştu. Mecliste özel kalem müdürlüğü yapıyormuş. Adı Hasan Bey'di. Onunla birlikte Milli Savunmadan bir temsilci ve bir memur daha gelmişti.

Karşılıklı selâmlaştıktan, sigaralarımızı içtikten sonra yola çıkma hazırlıklarına girişiyoruz. Tren bizim için hazırlanmış, istasyona gelmişti. Tramvay tipinde üç küçük vagondan ibaretti trenimiz. Lokomotif tandersiz ve küçücüktü. Tren Türk bayraklariyle süslenmişti. Türk bayrakları arasına bizim Ukrayna bayrağı da yerleştirilmişti.

Saat 8'de hareket ediyoruz. Artık binerken ve ilk yerlerimize yerleşirken güvenlik için özel bir tedbir alınmasına gerek görülmemişti. Az sonra gerçekler en kötü kuşkuyu bile geride bıraktı. Hareketimizden daha 15 dakika bile geçmemişti ki, vagonumuz bir o yana, bir bu yana sallanmaya başladı. Çok kötü bir kaza olabilirdi. Neyse ki lokomotif durdu ve biz vagondan dışarı sağ salim atladık. Anlaşılan tren raydan çıkmıştı. Gerçekten de şansımız varmış. Ta dibinde köpükler saçarak gürleyen bir nehrin aktığı dik bir uçurumun en dik ve tehlikeli yerinde durabilmiştik. Bize refakat edenler bozulmuşlardı, üzüntüden sersem gibi olmuşlardı. Biz hemen onları avuttuk, böyle şeyler her zaman için olabilir diye. Ortalığı düzenlemeyi de kendi üzerimize aldık. Neyse vagonlar küçüktü; bu yüzden kolayca başardık yeniden raya oturtmayı. Yeniden koyulduk yola. Ama saatte ancak 4-5 verst hızla gidebiliyorduk. Yol, Kızılırmak kıyısında, kıyıya dik uçurumlarla inen dağlık arazide ilerliyordu.

İki yandaki korkunç, vahşi görünüşe rağmen son derece şahane bir manzara vardı. Pek çok tünelden geçtik, 16 kadar vardı sayısı. Tünellerin çoğu küçüktü, ama bazıları çoz düzgün ve büyüktü. Bir tanesinin uzunluğu 421 sajen vardı. Demiryolu setleri ve tünelleri ilerde normal şimendifer yolu olarak kullanılabilmesi için sağlam yapılmıştı. Yol arkadaşlarımız bütün yol gibi, bu büyük tünelin de Türk mühendisleri tarafıdan yapılmış olduğunu anlattılar gururla.

Bütün tedbirlere rağmen kısa bir süre sonra bir kez daha çıktık raydan. Bu kez de kurtuluyoruz ve hiç bir vagon yamaçtan aşağı yuvarlanmıyor...

Yahşihan'dan 30 verst ilerde Kızılırmak nehrinden karşıya geçiyoruz. Çok eski ahşap bir köprü bu. Asıl tren yolu köprüsü daha hazır değil. Gerçi bu bölge hareket için açık bölge sayılıyor, ama tamamlanması için kısa bir

süre daha gerekiyor. Hemen hiç bir yerde istasyon binası yok. İstasyon binası yerine çadır ve barakalar yapılmış. Su pompalama yeri de yok. Derelerden yararlanıyorlar. Bu dereler hemen demiryolunun kenarına yerleştirilmiş silindir şeklindeki özel sarnıçlara akıyor. Arazi hemen hemen tâ Ankara'ya kadar dağlık, ağaçsız ve ıssız. Tek bir köy bile yoktu görünürde.

Yolun ikinci yarısında son derece hızlı gidiyoruz. Zaman zaman saatte 18-20 verst hıza ulaşıyoruz. Buralarda öyle daha önceki gibi dik dönemeçler, kıvrımlar yok. Dümdüz bir arazi üzerindeyiz artık.

Ankara'ya 10 verst kala küçük, ama hızlı ve gürültüyle akan bir dere vadisine geliyoruz. Bu Ankara'nın içinden akan iki dereden biri. Vadi başlangıçta çok dardı, ama giderek genişliyor. Tüm vadi iyi işlenmiş, sürülmüş tarlalar, bostanlar ve bahçelerle kaplı. Pek öyle çeşitli ağaç yok: Söğüt, kavak, meyva olarak da dut, elma, ayva, erik var. Sık sık üzüm bağlarına da rastlıyoruz.

Sonunda asıl kente yaklaşıyoruz. Birden hiç beklenmedik bir anda 1 verstten daha yakınımızda beliriverdi şehir. Kentin görünüşü son derece güzel. Koni biçiminde bir dağın yamacına kurulmuş. Dağın kuzey-doğu kesimi daha önce gördüğümüz dereye kadar dik inen yamacı dışında öteki yamaçlarını olduğu gibi sarmış evler. Dağın tepesinde eski Roma çağından kalma bir kale var. Surları ve kuleleriyle Ankara'nın üzerinde havada asılı gibi duruyor sanki. Saat 4 olmuştu. Güneş ufukta batmak üzereydi. Alçak yerlerde gölgeler vardı. Kentin beyaz evlerinin, beyaz minarelerinin ve kale duvarlarının üstüne vuran güneş ışınları şimdi daha parlak ve daha güzel bir görünüm kazanmıştı. Manzara gerçekten de eşsizdi.

Ama ne yazık ki kentin içi hiç de dışardan göründü-

ğü etkiyi uyandırmıyor... Neyse, sonra değiniriz bu konuya.

Saat tam 4'de Ankara garına giriyor trenimiz. Gar kentten hemen hemen bir verst uzağa kurulmuş. Burada bizi son derece görkemli bir karşılama töreni bekliyordu. Pek çok kalabalık, askerler, bando, güzel bayraklar...

Vagondan çıkıyoruz ve bizi karşılayan Dışişleri Halk Komiseri yardımcısı Hikmet Bey ve Ankara Valisi ile selâmlaşıyoruz. Sonra askerlere doğru yürüyoruz. Teftiş ederek askerlere ve halka bir merasim konuşması yapıyorum. Ben konuşmaya başlayınca kalabalık dört bir yandan bana doğru ilerliyor ve düzenli bir sıkışıklık oluşturuyor. Anlaşılan bu tür şeyler pek sık olmuyor burada. Konuşmam pek sıcak karşılanıyor. Gerek askerler, gerek halk bizi sevinçle alkışlıyor. Biz, alkışlar ve sevgi sesleri arasında garın çıkışına doğru ilerliyoruz. Orada bizi bir araba bekliyor. Kalabalığın arasında pek çok kadın da vardı. Bu kadınlardan biri, anlaşılan oranın düzenleme görevlilerinden biriydi, bizi tam kapıda karşıladı. Yüzü yarı açıktı. Başını eğerek selâm verdi. Arabamıza oturduk ve yola koyulduk. Yol, son derece bozuktu. Üstümüze başımıza çeki düzen vermek için bize ayrılan yere gidiyorduk, akşam saat 7'de Narkomindel'de(*) gelişimiz onuruna verilen şölende bekliyorlardı bizi.

Bizim elçiliğin gelecekteki binasına gidiyoruz. Bu, uzun, iki katlı, oldukça eskimiş bir bina. Kentin tam kıyısına kurulmuş. Üç yanı Türk mezarlığı ile çevrili. Binanın içersine giriyorum: Büyük ve soğuk bir yer. Mobilya diye bir şey yok. Ahır gibi bir barınak. Yalnız bir odaya demir soba konmuş, yere halılar serilmiş ve bir çift sandalyeyle kırık ayaklı bir masa yerleştirilmişti. Odaya benimle birlikte bana refakat eden Vali ile Narkomindel'den

(*) Narkomindel Dışişleri Bakanlığı.

bir memur da girmişti. Daha iyi döşenmiş bir yer sağlayamadıkları için özür dilemeye başladılar. Kentte zaten genellikle pek iyi bir yer bulunamıyormuş. Onları yatıştırıyorum ve kendime çeki düzen vermem gerektiğini söyleyerek beni yalnız bırakmalarını rica ediyorum. Ardından bizim grup içeri giriyor ve nasıl yerleşileceğini tasarlamaya çalışıyorlar. Hepsi de bize burada böyle «lüks»(!) bir konak hazırlanmasına şaşıyorlar. Gerçekten de öteki taşra kentlerinde bile bize ayrılan yerler buradan çok daha iyiydi.

Neyse önemli değil. Ne olursa olsun biz artık Ankara'dayız. Şimdi başlıyor bizim asıl görevimiz.

VI
ANKARA'DAN SUNGURLU'YA

5 - 8/I/1922

1922 yılının 5 Ocağında, yani Harkov'dan ayrılışımızdan iki ay sonra bizim heyet dönüş yolculuğuna başladı.

Ayrılışımız için sabah saat 8 saptanmıştı. Gerçekten de saptanan zamanda her şey tamamdı. Yaylılar[44] verilmişti bu kez ve bir kervan hazırlanmıştı. Ayrılışımızdan yarım saat önce elçilik binasında hemen hemen Dışişleri Bakanlığının tüm ileri gelen memurları, başlarında Bakan Yusuf Kemal Bey olduğu halde, hazır bulundular. Bu, Ukrayna heyetine Ankara'da gösterilen olağanüstü dikkat ve saygının son olarak gösterilmesiydi. Karşılıklı vedalaşırken söylenen iyi dilekler ve temennilerden ve bizi birkaç dakika daha oyalayan ayrılış anımızı saptayan fotoğrafların çekiminden sonra nihayet yola çıkabildik. Yine eski yolumuzdan, yani Samsun üzerinden, ama bu kez değişik yoldan Sungurlu üzerinden gidecektik. Bu, yolumuzu oldukça kısaltıyordu.

Yozgat üzerinden Çorum'a gidildiğinde yolculuk yedi gün sürecekti. Onun yerine, eğer havalar normal giderse topu topu dört gün yolculuk yapacaktık bu yolla. Ama eğer havalar bozacak olursa, Ankara Sungurlu

Çorum yolundaki çamurlu yerlerde saplanıp kalma tehlikesiyle karşılaşabilirdik. Eninde sonunda bizim arabacıların kararlaştıracağı bir konuydu bu ve onların hepsi birden Sungurlu üzerinden gitmeye karar verdiler.

Yola çıkarken kervanımızın gözle görünür bir canlılığı vardı. Hava da tam bizim istediğimiz gibiydi. Ankarada bulunuşumuzun üçüncü günü kuvvetli bir güney rüzgârıyla birlikte açık günler başlamıştı. Yalnız ovada değil, daha önce kar yağan çevre dağlarda bile bunun etkisi görülmüş, kuru, ılık bir hava başlamıştı. Daha iki gün öncesine değin geçilmez bataklıklarla dolu olan yol, neredeyse tamamen kurumuş ve yolculuk oldukça rahatlaşmıştı.

Ben ve birkaç arkadaş, atla gidiyorduk. Böyle gitmemizin iki nedeni vardı: Birincisi, bu şekilde yolculuk Türkiye'deki yollarda, yol ne denli uzun olursa olsun (400 verst) yaylıdaki yolculuktan çok daha rahattı. İkincisi, (en önemli neden de buydu) atla giderken insanın hareket etme özgürlüğü oluyordu ve çevreyi görebilmede alan, alabildiğine genişliyordu.

Korunmamız için verilen altı askerle birlikte kervanı geride bırakarak hemen ileri geçtik biz. Kentten çıktıktan sonra Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Abilov[45] tam beş verst boyunca bize refakat etti, uğurladı. Bu, son derece sempatik ve iyi bir arkadaştı. Ankara'da bulunduğumuz sürece bizim Ukrayna heyetinin tüm gereksinimlerini gidermek için koşmuş durmuştu.

Yolumuz, gece konaklayacağımız yere kadar, hemen hemen (bizim daha önceden tanıdığımız yerlerde) Ankara Yahşihan demiryoluna paralel olarak gidiyordu. Buraların arazi özelliği dağlık oluşuydu. Dağlarda hiç orman yoktu. Yalnız yer yer, boğazlarda seyrek, eğri büğrü çalılıklar, özellikle bodur meşe ağaçları görülüyordu. Ankara bölgesine yakın olan yerlerin dışındaki arazi az ve-

rimli. İnsan da çok az. Köyler, Ankara'nın beş verst dışından başlayarak ne yol kıyısında, ne de yakınlarında görünmüyor hiç. Yalnız yolumuzun sonuna doğru Eski Yozgat köyünden geçtik.

Kervanı iki saat geride bırakarak bu köyde mola verdik. Bir kahveye girdik. Köyün ileri gelenleri hemen buraya toplandılar. Eski Yozgat bir Nahiye Müdürlüğü, (yani Rusya'daki bucak merkezi). Köyün merkezinde 100 kadar ev var. Tüm Nahiyeye bağlı 20 köy, 1000 ev ve 3000 kişi bulunuyor.

Eski Yozgat köyü dağların tepesindeki küçük bir düzlüğe kurulmuş. Düzlük yine dağlarla çevrili. Her taraf taşlık ve kayalık. Oniki çalı fidanından (yerli bir çam türü) başka bir bitki türü yok. Bu çıplak kayalıklarda onun da nasıl yetiştiğini Allah bilir.

Evler fakir. Hepsi taştan yapılmış. İçindekiler yoksul bir yaşam sürüyorlar. Çoğunun uğraşı çiftçilik. İşe yarar toprak az. Öteki köylerindeki topraklar daha büyük, ama buranın verimliliği daha iyi. Bire on on iki alınabiliyor.

Eski Yozgat ve çevresine Ankara'daki Süvari Alayının bir taburu yerleştirilmiş, Ankara'da hayvan yemi sıkıntısı çekildiği için.

Bölük Komutanı ve iki subayla tanıştık. Komutan ve Subayların hepsi bizim heyeti biliyorlar. Bizim yaptığımız barış anlaşmasını da biliyorlar ve bize karşı en yakın dostluğu gösteriyorlar. Birkaç da köylü geldi yanımıza. Siyasetten ve onların genel yaşamlarından söz ettik. Seve seve cevap veriyorlar sorularımıza. Özellikle de siyasi olaylar konusunda. Toplumsal yeri bakımından Nahiye Müdürlüğü sınırları içindeki hemen hemen tüm köylüler aynı düzeyde. Yalnız 600 - 800 dönüm (60 - 70 desyatin) toprağa ve birkaç yüz koyuna sahip ağaların dışında, ötekilerin 50 - 100 dönüm arasında arazisi var. At yok, keçi

ve koyunları da çok az. Mandalardan yararlanarak çalışıyorlar. Hemen her evde bir ya da iki çift manda bulunuyor. Geriden gelen ağırlıklarımızı Eski Yozgat'ta bekledik. Sonra yeni tanıştığımız Eski Yozgat'lılar uğurladılar bizi iyi dilekleriyle.

Akşama doğru, saat 7'de, hava karardığı sırada vardık geceyi geçireceğimiz Kılıglıyar köyüne. Yolculuğun son bölümü oldukça zor geçmişti. Aralıksız, insanın suratına doğru esen rüzgâr akşama doğru iyice kuvvetlenmiş, geçitte ise tam bir fırtınaya çevirmişti. Atlar güçlükle ilerleyebiliyordu. Rüzgârın böyle şiddetli anlarında birkaç kez atlarla birlikte uçuruma yuvarlanma tehlikesi atlattık.

Kılıglıyar köyünde sokaklarda tek bir canlı bile kalmamıştı biz vardığımızda. Yerleşmemiz için kime başvuracağımız bile belli değildi. Konvoyumuzdakilerin tüm çabalarına rağmen uzun süre ne muhtarı, ne de buranın yöneticilerinden birini bulmak mümkün olmadı. Sonunda çok yaşlı bir adamcağızın yardımiyle evlere yerleştirildik. Yeni bir şanssızlık daha çıktı ortaya: Evlerin hiç birinde atları sokmamız için kapı açılmıyordu. Arabacılar durmadan sövüp sayıyorlardı. Konvoydakiler bir kapıyı gümbür gümbür vuruyorlar, ama hiç bir kapıdan sonuç alamıyorlardı. Bu arada, Kılıglıyar köyünün ötekilerden, örneğin Eski Yozgat'tan ayrı bir köy olduğu hemen farkediliyordu. Eski Yozgat'da evler çoğunlukla tek katlıydı ve taş ile çamurdan yapılmıştı. Burcda ise evler iki katlı ve düz çatılıydı. İnsanlar üst katta oturuyorlar, aşağıda hayvanlar için bir ahır bulunuyordu.

Hemen hemen bütün evlerin üzerinden bir duman yükseliyordu. Bu, içerdekilerin sağ olduklarını, uyumadıklarını gösteriyordu. Oysa umutsuzca seslenmelere rağmen içerden ne bir ses, ne de bir insan çıkıyordu. Öfkelenen, soğuktan donan askerler küfürler ederek kapı-

ları kıracaklar nerdeyse. Neyse ki sonunda yine o, muhtarın evini gösteriveren yaşlı adamın yardımiyle iki «sağ» ev bulunabildi güçlükle ve gerek atlar, gerek insanlar yerleştirilebildi.

Sonradan öğrendiğime göre hemen bütün Türk köylerinde aynı tabloyla karşılaşılıyormuş. Bunu da şöyle açıklıyorlar: Birincisi, evlerin çoğunda erkek olmayışı, kadınların yalnız başına oturuşu. İkincisi ise, köylüler ister haydut olsun, ister kendi askerleri olsun, silâh taşıyan hiçbir yolcudan iyilik gelebileceğini ummuyorlar. Bu nedenle güneşin batışiyle birlikte kapılarını kilitliyorlar ve en ufak yaşam belirtisi göstermemeye çalışıyorlar. Bizimle tanışıp, bizim en barışsever amaçlarla geldiğimizi öğrenince, hattâ belki de bizden bir şeyler koparabileceklerini kestirince ev sahipleri kıpırdandılar ve ellerinden gelenden fazla yardım etmeye çalıştılar.

Beni o yaşlı adam almıştı evine. Üst kata taş bir merdivenle çıktım. Burada küçük bir sofayla üç oda vardı. Birinde, beni ve üç yol arkadaşımı yerleştirdikleri odada döşeme ve tahta ranza vardı Öteki odalarda ise döşeme de ranzalar da kildendi. Evdekilerle hemen tanıştık. Bizim ev sahibi yaşlı adamdan başka evde bir erkek daha vardı. İhtiyarın on sekiz yaşındaki oğlu. Kadınların sayısı ise oldukça fazlaydı: Ev sahibinin biri çok genç olan iki karısı, oğlunun karısı, bir başka yaşlı kadın daha, yine o evde geçinen evsiz kalmış bir asker karısı ve birkaç kız çocuk.

Bizim için kesilen tavuk pişerken biz de koyu bir sohbete daldık.

Evin en büyük odasında oturuyorduk. Kadınlar bölmesindeki yatak odasıydı bu. Oda bir anda yabancılar, özellikle kadınlarla doluverdi. Konuşmamız Ankara'dan birlikte getirdiğimiz tercüman Kazan Tatarlarından İsmail aracılığıyla mümkün oluyordu. İsmail Alman cephesin-

de tutsak olmuş ve yedi yıldır Türkiye'de yaşıyormuş. İlkin ev sahipleri, özellikle kadınlar bizden çekiniyorlardı. Ama kısa bir süre sonra alıştılar, sımsıkı örtündükleri örtüleri gevşettiler ve kendilerini bir anda sohbetin samimi havasına kaptırdılar.

Türlü konularda konuştuk: Siyaset, köylülerin yaşantısı, bizim devrim, köydeki örf ve adetler, kadınların durumu...

Köy eskiden zenginmiş. Savaş sırasında büyük haraçlar ve yükümlülükler, ayrıca çalışacak kişilerin eksilmesi yüzünden bozulmuş. Köyde 90 hane var. Daha İstiklâl Savaşından önceki savaşta askere çağrılmış olan 120 erkekten on sekizi dönmüş evlerine. Onlar da şimdi yeniden çağrılmışlar. Herkesin yeterince toprağı var. Büyük bir bölümü ekilip biçilmiyor. (hemen hemen yarısı). Vergilerini aynen ve nakden ödüyorlar. Her ev ortalama yılda 50 - 100 lira (100 - 200 altın ruble) ve ayrıca ayniyat olarak da (koyun ve öküz gibi) vergi veriyor. Hububat yeterli; en ilkel çalışma usullerine rağmen ürün iyi alınıyor: Bire on, bire on iki. Çok da kümes hayvanı besleniyor: Hindi, tavuk, kaz gibi... Zaten genel olarak söylenebilir ki, istisnasız gördüğüm her köyde kümes hayvanlarının, özellikle tavuk ve hindilerin bolluğu dikkati çekiyor. Hemen hepsinin geliri aşağı yukarı birbirine eşit. Eskiden çok zenginleri varmış aralarında, ama savaş sırasında hemen hepsi bir düzeye gelmiş.

Erkeklerin çok kadınla evlenebilme adetine karşı kadınların tutumunu soruyorum. Yaşlı adam buna «hiiç, iyidir» diye karşılık veriyor Bu arada kadınlardan biri bir şeyler söylemeye başlıyor çabuk çabuk. Herkes gülüyor buna. Anlaşılan ihtiyara, yeni karısıyla evleneceğini söylediği zaman ilk karısının çıkarmış olduğu bir kavgayı hatırlatıyor. İhtiyar bir süre sesini çıkarmıyor buna. Sonra kadınlara sert sert bakıyor ve «Evet, bir kavga çıkıyor, ama

önemli değil bu...» diyor. Kadınlar genellikle Allah korkusuyla ses çıkarmıyorlar. İhtiyar bir şey söylerken hemen seslerini kesiyorlar. Erkekleri ölmüş, ya da cephede bulunan kadınlar çok güç bir yaşam sürüyorlar. Ne devlet, ne de toplum onlara yardım elini uzatıyor. Tamamen kendi güçleriyle, zar zor geçinmek zorundalar.

Hepsi de Ukrayna ve Rusya'da yaşam hakkındaki bilgileri büyük bir dikkatle dinliyorlar. Pek çok temel konuları bizde tutsak kalıp sonradan Türkiye'ye dönen Türklerden öğrenmişler. Şimdi Rusların dostları ve kardeşleri olmasından çok memnunlar. Savaşın uzamasına üzülüyorlar, ama savaştan başka bir yolla kurtulunamayacağını kabul ediyorlar. Bu kanıya varmalarının nedeni yerleri yurtları Yunanlılar tarafından işgal edilen on binlerce Türk göçmeninin durumu: yalnızca mallarını değil, tüm yakınları Yunanlılarca öldürülmüş göçmenleri görmeleri. Son zamanlarda Batı Anadolu'da her türlü benzetmeyi[46] hafif bırakacak nitelikte cereyan ediyor bu olaylar. Burada, savaşan taraflar arasındaki ilişkiler, Attilâ[47] ve Cengiz Han [48] devrindeki uluslar arasındaki ilişkiler gibi oluyor. Kısmen duygularıyla, daha çok da siyasal hesaplarla Yunanlılar İzmir ve Bursa vilâyetlerindeki tüm Türk halkını sistemli bir biçimde imha ediyorlar.

Birkaç ilçede (kazada) eskiden 90.000 100.000 Türk yaşarken şimdi ancak birkaç bin kişi kalmış. Tüm kentler, örneğin Aydın, tümüyle mahvolmuş. 50.000 Türkten geriye kalan sadece birkaç yüz kişi kadar... Ötekilerin tümü ya öldürülmüş, ya da kaçmış. Rumların gönderdiği İngiliz Generali Harrington'dan başka İstanbul'dan Bursa bölgesine gönderilen uluslararası heyetin[49] kısa raporuna bir gözatmak yeter bu konuda. Yunan askerlerinin ve yasa dışı çetelerin yaptığı bu merhametsizliklere inanmamak elde değil. Bunlar belirli siyasal amaçlarla yapılıyor ve Yunan komutanlığıyla işbirliği ha-

lindeler. Amaç çok basit: Bu, sözü geçen bölgede bir an önce plebisit yapılmasını sağlamak ve buralarda sırf Rum halkın bulunduğunu ispatlamak. Bizzat mağdur olan ağızlardan benzer öyküler duyarak ve kendi öz yurdundan kovulmuş yüz binlerce insanı görerek, Orta Anadolu'nun Türk köylüsü savaşın tüm ağır sıkıntılarına rağmen düşmanı Anadolu'dan kovmak kararını giderek güçlendiriyor.

Konuşurken akşam yemeği vaktinin geldiğini bile anlayamamıştık. Oldukça geç saatte yatmaya çekiliyoruz. Soyunmadan giriyoruz yataklarımıza. Çünkü insanın küçük «dostlar» ı pire ve bitlerin gece saldırısına uğrayacağımızı anlamıştık. Bu korkumuzda da tam anlamiyle haklı çıktık. Sabahleyin şafakla birlikte kalktık. Çünkü önümüzdeki yolculuk Yağlı köyüne değin 12 - 13 saat sürecekti. Yani yaklaşık 75 verst yolumuz vardı. Bu yüzden de elden geldiğince erken hareket etmemiz gerekiyordu.

Daha bir gün önceden eşyaların akşamdan yüklenmesi, hazırlanması gerektiğini söylemiştik. Ama yine de şafakla çıkamadık yola. Oldukça titiz olmalarına rağmen arabacılarımızın çabuk hazırlanmamalarının sebebi zaman azlığından veya yaptıkları işi överek vakit kaybetmelerinden falan değil; en basit işlerde bile girişken olmayışları.

Şöyle bir örnek verelim. Eğer biri önde gitse ve asıl varılacak yere değil de başka bir yöne sapsa ötekiler de bunu farketseler, yine de öndeki arabayı izlemelerini sürdürüyorlar. Arabanın bir yeri bozulsa, ya da kopsa, çoğunlukla öylece duruyorlar, ya da belki bir saat işe nereden başlanacağını bilmeden öylece arabanın çevresinde dönüp duruyorlar.

Bir kez Ankara'dayken böyle bir şey geldi başımıza. Bizim yaylılardan birinde yaşlanmış, ama sağlıklı bir adam vardı arabacı olarak. Arabasının yayı bozulmuştu. Ama o, sanki başka bir şey elinden gelmezmiş gibi, kü-

çük bir çocuk gibi ağlamaya başladı. Bu girişkenlikten yoksunluk Türk halkının her tabakasında farkediliyor ve bunu Türkler kendileri de itiraf ediyorlar zaten. Aydınlarla yaptığımız konuşmalarda, onlar da kabul ediyorlardı hemen. Bunun, Türk halkına ağır darbeler vuran, az çok sağlam ekonomik durumlarına rağmen kendilerini bir şeyi yapabilme olanaklarına inançlarını öldüren asırlar boyu sürmüş savaşların[50] sonucu olduğunu anlattılar.

Kervanın tümünün hazırlanmasını beklemeden, önden çıkıyorum ben yola. Gökyüzü tertemizdi, ama gece biraz azalan rüzgâr daha kuvvetle esmeye başlamıştı. İnsanın tam suratına kamçı gibi çarpıyor, bu yüzden de ilerlemek oldukça güçleşiyordu. Kılıglıyar köyü küçük, ama gürültüyle akan bir dere kıyısında, iki tepe arasındaki vadiye kurulmuş. Gerek köyün içinde, gerek yakınlarında pek çok ağaç ve üzüm bağları var. Meyva ağaçları yine: Ayva, dut, elma, armut, vişne, iğde... Öteki tür ağaçlardan da kavak ve söğüt.

Köyden çıkar çıkmaz hemen dik bir yamaç başlıyor. Eteklerinde köyün kurulduğu bu yüksek tepeyi aşmamız gerekiyor. Atlar çok güç tırmanıyorlar. Yol çok dik olduğundan zikzaklarla dolanıyor, dik ve derin uçurumların kenarlarından geçiyor, bir arabanın bile güçlükle geçebileceği kadar daralıyordu yer yer. Rüzgâr tepeye doğru daha şiddetle esiyordu. İlerledikçe tehlike de o ölçüde artıyor. İnsan yoldan bir ayrılıverecek olsa atıyla birlikte yuvarlanır, soluğu cehennemin dibinde alır. Üç kez düşme tehlikesi atlattım ben de. Özellikle biri gerçekten çok tehlikeliydi. Karşımızdan, büyük bir deve kervanı geliyordu bu dar yolda. Rüzgârın sert hızıyla, yüzüme ve atımın suratına yukardan inen develerin ayakları altından kalkan kum ve taş parçaları çarpıyordu. At birden ürktü, tam uçurumun başına değin geldi ve şaha kalktı. Öyle korkunç bir andı ki bu, neyse sonu iyi bitti. Ama,

bizim yaylılar için pek de sağ salim geçtiler denemez. Biri, rüzgârın şiddetiyle devrildi ve tekerleği kırıldı. Atların şansına, (yolcular yaya yürüyorlardı) araba neredeyse uçurumdan aşağı uçmak üzereyken durdu.

Bu arada, tam geçite vardığımızda gözlerimizin önüne serilen manzara gerçekten eşsizdi. Doğan güneş dağ zincirinin tepelerini parlak ışıklarıyla pırıl pırıl parlatmıştı. Aşağıda, geçtiğimiz yerlerde daha güneş doğmamıştı. Geçidin öte yanında ise eğri büğrü bir ışık çizgisi görünüyordu. Kızılırmak nehriydi bu. Karla örtülü tepeler gözlerimizi dayanılamayacak ölçüde kamaştırıyordu. Aşağılarda uzun, upuzun bir zincir gibi uzayıp gidiyordu deve kervanı. Güneş ışınlarının aydınlattığı son halkaları ise henüz tepedeydi. Çevre ulumalar, ışıklar, rüzgârın uğultusuyla doluydu... Yalnız rüzgârın çok güçlü oluşu insanın canını sıkıyordu. Tepelerde kasırga halini alan rüzgâr insanın önünde açılan bu manzaradan zevk almasına izin vermiyordu.

Geçitten başlayarak 7 - 8 verst, ta Kızılırmağa varıncaya değin hep yokuş aşağı iniyordu yolumuz. Nehirin karşı yakasına daha önceden bildiğimiz Yahşihan istasyonunda geçeceğiz. Kızılırmak üzerinde tek ve oldukça iyi bir köprü var. Köprünün iki ucunda karakol bulunuyordu. Karakoldaki askerlerin kalacağı bir de bina yapılmış. Köprünün yapısı çok sağlam, demiryolu köprüsü tipinde ve büyük taş ayaklar üzerine oturtulmuş.

Köprünün öte başında bizi bir şeref kıtası karşıladı. Başında daha önceden tanıdığımız, Yahşihan istasyonu Komutanı, yaşlı binbaşı vardı. Onun ve öteki subayların gerçekten içten ricalarını kıramayarak birkaç dakikalığına çay içmek için onlara uğruyoruz.

İlerdeki yolumuzun durumunu soruyoruz. Yolun kuru, güney rüzgârı sayesinde düzeldiğini, önceden saptadığımız nokta olan Yağlı köyüne ise bu gün varamaya-

cağımızı söylüyorlar. Yine de deneyeceğimizi söyledik ve veda ederek yola koyulduk.

Yahşihan'dan ayrıldıktan bir buçuk verst sonra yol dik olarak kuzeye sapıyor. Zaten biz bu dönüşü çoktandır büyük bir sabırsızlıkla bekliyorduk. Çünkü böylece güneyden esen rüzgârı hep arkamıza almış olacaktık. Neyse bu istenen dönüşe ulaşmıştık. Küçük bir geçitten sonra yoi Çorakgözü deresinin geniş vadisi boyunca dümdüz gidiyor. Vadi çok şairane. Ötede beride kavak koruları, aralarında geniş üzüm bağları görünüyor. Çok verimli bir vadi burası. Bütün tarlalar baştanbaşa ekilmiş. Köyler birbirinden 8 - 10 verst uzaklıkta kurulmuş. Bu, Türkiyede köyler için yakın aralıklar sayılıyor. Derenin yukarılarına doğru çıkıldıkça arazi de daha dağlık oluyor. Düzlük daralıyor ve sonunda bir dağ boğazına dönüşüyor.

Bu boğazlardan birinde, geniş bir düzlükte Türk tipine benzemeyen güzel ev kalıntılarının bulunduğu büyük bir köye rastlıyoruz. Öyküsü yine aynı. Burada isyana katıldığı için cezalandırılan Rumlar yaşıyorlarmış. Şimdi verimli bahçeleri, üzüm bağlarıyla büyük ve görünüşe göre zengin olan bu köyün yerinde yıkıntılar ve çiğnenip yakılmış bahçeler kalmış.

Dik bir dönüşle buradan yol sola kıvrılıyor, Çorak Gözü deresi boyunca: Dere burada dar ve derin, son derece şairane bir boğazdan akıyor. Biz, atlı olanlar yolu kısaltmak için dosdoğru, bize birkaç verst kazandıracak olan patikadan gidiyoruz. Yolda özel, ilginç hiç bir şey yok. Dağlar boş ve ıssız. Ne bir çalılık, ne de bir otlak var. Geçtiğimiz 10 - 15 verst boyunca hiç bir canlı ile karşılaşmadık.

Bu dağ zincirini aştıktan sonra oldukça geniş bir dağ plâtosuna geldik. Engebeli, ama yüksekliği az bir yayla. Yaylanın ortasında ufak, sulak bir bataklık var.

Biz, havanın iyi ve kuru olmasına rağmen bu bataklığın tam kıyısından geçtik ve ikide bir de bataklığa bastık.

Yolumuzun solunda büyük bir köy görünüyordu. Bu köyün 2 verst kadar yakınından geçtik. Tam bu sırada birden köyden silâh sesleri duyuldu. Ardından 15 kadar atlı çıktı ve bizden karşı tarafa doğru dört nala sürdüler atlarını. Benim konvoydakiler (yani jandarmalar) ürktüler, tüfeklerini kavradılar ve çabucak benim yanıma koştular. (Ben bizim grubun biraz ilersinde gidiyordum çünkü). Jandarma subayına ne olduğunu soruyorum. Kendisinin de bilmediğini, belki haydutların, belki de bir jandarma müfrezesinin olabileceğini söylüyor. Bölgenin bu kesimi eşkiyalık yönünden çok kötüymüş. İhtiyar binbaşının ısrarı üzerine ben de, yanıma başlarında bir subay bulunan bir takviye jandarma müfrezesi almıştım. Buradaki eşkiyalar Rum değil. Çoğunluğu asker kaçağı olan Türk ve bilhassa Çerkez.

Yol 25 - 30 verst bu yaylada ilerliyor. Akşam saat 4'e doğru alçak bir sırtı geçiyoruz. Burası yaylanın kuzey sınırı oluyor. Sonra iniş başlıyor küçük bir derenin geniş düzlüğüne doğru. Derenin yüksek kıyısında bizim bugünkü yolculuğumuzun durağı olan büyük bir köy, Büyük Yağlı köyü kurulmuş.

Bütün ova işlenmiş. Pek çok üzüm bağı gözüküyor. Meyva ağaçları da var, ama az.

Köye tam güneş batarken giriyoruz. Evlerin çoğunun sürgüsü içerden çekilmiş. Anlaşılan kapılar kapanalı çok olmamış. Bizim gelişimizi görünce korkudan kapatmışlar, evlerde ışık vardı. Neyse ki «anlaşamamazlık» çabuk giderildi ve biz hepimiz evlere yerleştirildik.

Köy çok büyük. Hemen hemen 150 evlik. Evler aynı Kılıglıyar'dakiler gibi, yani iki katlı ve alt katta hayvanlar için ahır bulunuyor. Bu, Türklerin Rumlardan örnek aldığı bir yapı biçimi. Orijinal Türk evleri ise, örneğin Es-

ki Yozgat'da anlattığımız gibi ilkel tipte oluyor. Halkın belli başlı uğraşı çiftçilik. Kısmen hayvancılıkla ve tarımla uğraşıyorlar. Toprakları yeterince var. Savaş yüzünden toprakların yarıdan çoğu boş kalmış. Ürün iyi; bire 12 - 15 veriyor. Her yerde olduğu gibi burda da savaşın yükünden ve çalışacak kişilerin azlığından yakınılıyor. İssız bir yer olmasına rağmen bizim elçiliğimizi ve elçiliğimizin yaptıklarını biliyorlar. Köylülerin bize karşı davranışları da çok iyi.

7 Ocak sabahı hepimiz erkenden kalktık ve işin şaşılacak yanı da çabucak hazırlandık yola çıkmak üzere. Önümüzdeki geceyi Sungurlu'da, Kaymakamın konağında geçireceğiz. Arabacılar Yağlı'dan Sungurlu'ya kadar 13 saatlik bir yol olduğunu hesaplıyorlar. Yol pek düzgün değilmiş. Bu da yolculuğumuzun güç geçeceğini gösteriyor. Şafakla birlikte yağmur çiselemeye başlamıştı. Amc güneş doğar doğmaz kesildi. Yol daha yumuşamamıştır herhalde. Kervanımız en iyi koşullar altında hareket etti. Ben, yanımda jandarmalar ve iki kızılordu süvarisi Anders ve Muhin ile birlikte eskiden olduğu gibi kervanın ilersinde değil, bu kez yan tarafında, dağların yamacından gidiyorum. Kıyısına Büyük Yağlı köyünün kurulduğu ırmağın, daha doğrusu derenin düzlüğü ilerde çok daha büyük bir ovaya açılıyor. Bu büyük ovada suyu bol ve hızlı akışından dolayı «Deli» (Neced) adı verilen bir nehir akıyor.

Bütün ova verimli. Köyler birbirine oldukça yakın. Bir yerde, tam derenin kıyısında tuz elde ediliyor. Tuzun elde edilişi çok ilkel. Derenin sağ yakasında dağlardaki büyük tuz yataklarından pek çok tuzlu su derecikleri iniyor. Bu derecikler kıyıda yapılmış büyük havuzlarda toplanıyor. Burada tuz dibe çöküyor ve işçiler tarafından toplanıyor. İş yerinde 30 kişi çalışıyor. Bunlar aynı yerde yapılmış kulübelerde yatıp kalkıyor. İş yeri devlete ait,

ama özel bir kişiye kiralanmış. İşçiler patrondan yiyip içiyorlar ve ayrıca ayda 5 lira alıyorlar. Görünüşleri son derece berbat.

Tuzlaların olduğu yerde başımızdan ufak bir olay geçti. Geceyi geçirdiğimiz köyden çıktıktan bir buçuk saat sonra küçük geçit ve boyunlardan ilerleyerek büyük bir Türk köyü olan Kara Bekir köyüne yaklaşmıştık. Burası şu anda Doğu Cephesi Komutanı olan ünlü Türk Generali Kâzım Karabekir Paşa'nın memleketiymiş. Biz köye 1 1,5 verst kadar yaklaştığımız sırada köy yönündeki son tepeye çıkarken birden peşpeşe atılan silâh sesleri duyuldu köyden. Jandarma subayı korkuyla yanıma koştu hemen ve aşağı, bir çukura inmemi rica etti. Kendisi de üç askeri ileri yollayıp kalanlarla (10 - 12 kişiydi) birlikte, adamlarını yayarak ağır ağır köye doğru ilerlemeye başladı. Ben ise arkadaşlarla birlikte gelişen durumu gözleyerek onların ardından gidiyordum. Silâh sesleri bazan kesiliyor, sonra yeniden başlıyordu. Sanki bize doğru ateş ediliyor gibiydi, ama tuhaftır, o, merminin bildiğimiz vınlaması hiç yanımızdan geçmiyordu. Köyün 750 - 800 metre berisindeki son tepeciği de geçiyoruz. Silâh sesleri bir an duyulmuyor. Bizim askerler ellerinde tüfekle köye doğru ilerlemelerini sürdürüyorlar bu arada. Birden öncüler duruyor, bir şeyler bağırıyor ve sonra tüfeklerini omuzlarına asıyorlar. Anlaşılan boşuna heyecanlanmışız. Evet, gerçekten de öyleymiş. Köyden büyük bir kalabalık geçiyordu. Ellerinde bayraklar, türlü renkte giysileriyle manda koşulu, perdeyle kapatılmış iki arabanın çevresinde toplanmışlardı. Müzik sesleri geliyordu kulağımıza. Yanımdaki askerler bana «düğün...» diyorlar. Belli ki bir evlenme töreni bu. Köye giriyoruz. Köyün ortasında bizi köy ihtiyarları, muhtar ve birkaç subay karşılıyor. Çay içmeye davet ediyorlar. Atlardan iniyoruz ve bu bizi kuşkulandıran olay üzerinde konuşuyoruz. Bu sırada dü-

ğün alayı köye geri dönüyor. Benim ricam üzerine bize doğru ilerliyor. Önde müzisyenler yürüyordu. İki yaşlı adamdı bunlar. Biri olanca gücüyle büyük davuluna vuruyor, öteki ise kamıştan bir düdükle tekdüze bir melodi çalıyordu. Çalgıcıların ardında gençler grubu ilerliyor: Elele tutuşmuşlar, tüm Türkiye'ye yayılmış bir lâz halk dansı yapıyorlardı. Daha sonra iki araba geliyor. Birinde süslenip püslenmiş gelin, ötekisinde ise onun kız arkadaşları oturuyordu. Bu düğün töreninin, kızın kendi eski yaşantısından ayrılmasını gösteren bölümüydü. Köyü dolaştıktan sonra damadın evine gelmek zorundaydı. Damadın kendisi yoktu, gelini kendi evinde bekliyordu.

Düğün alayı tam bizim önümüzde durdu. Hemen büyük bir daire yapıldı ve ortasında dans edenler, giderek coşan çalgıcıların eşliğinde oynamaya başladılar. Danslar genellikle oldukça basitti. Hareket olarak bir ileri, bir geri sıçrama ve oldukları yerde sallanma vardı. Yalnız halkanın başındaki oyuncunun hareketleri biraz güçtü. O daha güç adımlar atıyordu. Tüm hareketler uyumlu ve ağırdı. Bu sırada damadı da getirdiler. Bu hemen hemen çocuk yaşta, 17 yaşındaydı. Giysileri yoksulcaydı, hiç de düğün giysilerine benzemiyordu. Elleri de hemen dikkati çekiyordu. Son derece kirliydi sanki doğduğundan beri hiç yıkanmamış gibi. Gelin de çok gençti; 15 yaşlarında ve oldukça güzel bir kızdı. Umulmadık derecede bir kalabalık birikmişti çevremizde. Halk ateşli bir şekilde gösteri yapıyordu bize. Ukrayna'nın, Rusya'nın, Kızılordu'nun onuruna bağırıyorlardı. Hele ben geline bir altın ve çalgıcılarla oyunculara birkaç lira verdiğim zaman heyecan son doruğuna ulaşmıştı. Sevinç çığlıkları arasında bizim için çay hazırladıkları eve gittik.

Kara Bekir köyünde büyük bir jandarma müfrezesi bulunuyordu devamlı olarak. Çünkü bu çevre eşkiyalığın merkezi sayılıyordu. Burada bir de Bölge Milis Kuv-

vetleri Komutanı vardı. Ondan ve jandarma komutanından başka odaya dört de köylü girmişti. Bunlardan biri muhtar, ötekiler ise, onların anlattığına göre, köyün «ileri gelen» kişileriydi. Bu «ileri gelen»ler bizim Rusya'daki yerli ağalar demekti. Konuşmalarımız sırasında onların her birinin 400 - 800 dönüm (50 - 100 desyatin) büyüklüğünde toprakları ve birkaç yüz de davarı olduğunu öğrendik. Savaştan önce birkaç bin davara, pek çok at ve deveye sahipmişler. Şimdi bütün bunlara savaş nedeniyle el konmuş. Savaşın getirdiği yıkımdan ve ağır koşullarından yakınıyorlar. Askerî komutan sevimli bir eski Binbaşı. Topçuymuş. Çanakkale[51] savaşlarında ağır yaralanmış, bu yüzden emperyalist savaşa katılamamış. Onların yakınmalarına karşı Fransızca olarak cevap veriyor bize: «Bu bayların fikirlerine önem vermeyin. Durmadan sızlanırlar. Oysa hepsi de yeterince saklamışlardır...»

Bütün köy şöyle böyle bir yaşam sürüyor. Toprakları yetiyor, tahılları da var. Giyecek ve ayakkabı bulmaları güç. Demiryolu geçmiyor çünkü. Tüm köyü dolaştıran ev sahipleriyle vedalaşarak yeniden yola koyuluyoruz.

Yol «Deli» nehrinden başlayarak son derece engebeli bir arazide gidiyor. Pek yüksek olmayan dağlar, ovalar, küçük yaylalar... Ağaç olarak köylerde karşılaştıklarımızdan başka pek bir şey yok sayılır. Ama bölge çok verimli. Çoğunluğu lateratov türü topraklar, arada da kırmızı topraklar var. Tüm düzlükler ve eğimli yerlerin de çoğu işlenmiş. Yalnız savaş nedeniyle pek çok tarla da boş kalmış. Tarla işleri tam bir kargaşa içinde. Ötede beride çiftçiler çalışıyor, buğday ve arpa ekiyorlar. Tepelerde çok güzel otlaklar var, tüm yamaçlar gür otlarla dolu. Hava güzel. Sıcaklık 15 dereceden az değil. Çevreye bakınca insan kış ortasında olduğunu düşünemiyor

bile. Ve ister istemez Rusya'yı ve Ukrayna'yı anımsıyor. Şu anda oralarda apayrı bir görünüm vardır.

Öğleden sonra hava değişiyor. Gökyüzü bulutlarla kaplanıyor ve yağmur başlıyor. Yağmur ılık; hiç de kış, ya da sonbahar yağmuruna benzemiyor. Böyle de olsa yolculuğumuz için arzu edilecek birşey değil. Çünkü yerler ıslanıyor çabucak ve balçık gibi bir yumuşaklığa dönüşüyor. Atlar ve insanlar bu çamurdan ayaklarını güçlükle çıkartabiliyorlar. Neyse ki yağmur hızını artırdığı sırada biz artık yolun büyük bir bölümünü geçmiştik. Sungurlu'ya değin 8 - 10 vèrst bir yolumuz kalmıştı. Ama bu verstler bize çok pahalıya mal olacaktı anlaşılan. Çünkü bizim kervan bundan önceki 50 - 60 verstlik yolu 7 - 8 saatte almıştı ve önümüzdeki yolu da hemen hemen aynı sürede ancak alabilecekti. Böylece akşamın geç saatlerinde, karanlık bastıktan sonra varabildi kervanımız, geceyi geçireceğimiz yere. Biz ise, yani atlılar, çok erken, daha karanlık basmadan gelmiştik.

Sungurlu bir kaza merkezi için oldukça büyük bir kent. 15000 nüfusu var. Türklerden başka Ermeniler ve Rumlar da yaşıyorlar. Erkekleri, Rum erkeklerini, göreve çağırmışlar. Kasabada yalnız kadınlar ve çocuklar kalmış. Kent oldukça refah içinde. Budak Gözü nehrinin son derece verimli ovasında kurulmuş. Öteki özelliklerinin tersine dış görünüşüyle çok iyi bir izlenim uyandırdı bende. Yakılıp yıkılmış olduğunun farkına varmadan önce elbette. Çevresinde pek çok bahçe, üzüm bağı ve bostan var. Çevre köylerinde de üzüm bağı ve bahçeler bolmuş. Bol tahıl ekiliyor. Ürün çok iyi, bire 20 kadar alınıyor. Kentte küçük sanatların dışında pek sanayi yok. Taşımanın güçlüğü sonucu, gerek kentte, gerek çevre köylerde tanılı tedbir olarak büyük ölçüde biriktirmişler. Bu sayede özellikle yiyecek maddelerinin iki kat pahalı olduğu Ankara'ya oranla burada hayat çok ucuz.

Sungurlu, Çorum ve Ankara pazarlarına hububat ve yün satıyor. Hemen her yerde kümes hayvanı besleniyor: Tavuk, hindi, ördek ve kaz gibi... Tüm kazanın nüfusu 30.000 kişi. Bunun 15.000 i köylerde yaşıyor.

Kente girerken sağnak şeklindeki yağmura rağmen bizi atlı askerlerden oluşan bir şeref kıtası karşıladı. Şehrin merkezinde, Kaymakamlığın önünde de yaya askerlerden oluşan bir şeref kıtası, kalabalık bir halk ve yerli yöneticiler bekliyordu.

Çok candan karşılandık. Burada, bizim elçiliğimizi, Ankara'daki işlerimizi, daha bunun gibi hemen her şeyi çok iyi biliyorlar. Şurası çok güzeldi ki, bizim Ukrayna heyeti Türkiye'de çok kısa bir süre bulunmasına rağmen Türk halkının her tabakasında son derece büyük sempati topladı.

Kaymakam çok bilgili bir adam. Biraz Fransızca anlıyor. İstanbul'da liseyi bitirmiş. Tüm politik sorunlarla yakından ilgileniyor. Genel çizgileriyle yalnız Türkiye'yi ilgilendiren iç konularda değil, Türkiye'nin dış ilişkileri hakkında da oldukça doğru yargılarda bulunuyor. Bize karşı tutumu ise konukseverlikten de ileri. Yemek sırasındaki konuşmamızda, Rusya ve Ukrayna'nın dostluğunun tüm halk için tek dayanak ve teselli olduğunu söyledi. Bunu derin teşekkür ve candan güler yüzüyle göstermek istiyor. Kentin öteki yöneticileri, kadı, askeri amir, mahkeme başkanı ve Belediye Başkanı bize hizmet edebilmek amaciyle yanıp tutuşuyorlar. Onların bize karşı tüm davranışlarında samimi bir sevgi ve konukseverlik seziliyor. Bizim için Hükümet konağıyla aynı sıradaki bir otelde daire hazırlatmışlar. Hepimiz için son derece güzel, örtüleri ve yorganları tertemiz, kalın kuştüyü yataklar bulduk. Çok iyi uyuduk; hele daha önceki o «güzel»(!) gecelerden sonra!..

Bütün gece, hiç durmadan yağdı yağmur. Önceden

aldığımız karar uyarınca, Çorum'a kadarki bir günlük ağır yolculuğu yapabilmek için şafaktan çok önce kalktık. İyi havalarda bu şose 13 saatlik olarak saptanmış. Ama yağmur tüm hesapları altüst etmişti. Yöneticiler Çorum'a varamayacağımızı söylediler. Askeri Komutan ise, bizim yaylıların Aladava üzerinden gitmesinin daha iyi olacağını söyledi. Bu yol 15 verst daha uzun oluyordu, ama daha önce ulaşıyordu şoseye. Hangi yolla gidileceği hakkındaki son kararı kafile komutanı Hasan Bey'e bırakarak ben atlılarla birlikte yanımıza birkaç atlı asker alarak doğru yolla Çorum'a hareket ettim.

VII.
SUNGURLU'DAN SAMSUN'A

8/I/1922 — 13 - I - 1922

Hava oldukça karanlıktı. Yağmur dinmişti ama gökyüzü kara bulutlarla kaplıydı. Kentin dar, eğri büğrü ve çok berbat durumdaki sokaklarında ancak fenerlerle yürünebiliyordu.

Sonunda çıktık kentten. Saat Moskova'ya göre 06.15' di. Türkiye'de ise «alafıranga» saat 05.30 du. Hiç bir şey görünmüyordu, ancak atların sezgileriyle ilerleyebiliyorduk. Arazi kentten çıkıldığında çukur bir düzlüktü, yolda inanılmayacak derecede çamur vardı. Atların ayakları ikide bir sürçüyor, su ve çamur birikintilerine giriyorlardı. İşin daha kötüsü, bacakları çamura gömülüyor ve büyük bir güçlükle çıkabiliyorlardı. Sık sık yol arkadaşlarımdan biri, ya da öteki, atla birlikte yuvarlanıyordu. Benim şansım varmış ki böyle bir duruma düşmedim. Saat yediden sonra hava hafifçe aydınlanmaya başladı ve yol yavaş yavaş seçilebilir oldu. Arazi gittikçe yükselmeye, yerler ise daha çamurlu, üstlerinde daha zor yürünür olmaya başlamıştı. Küçük tepelerden, bazen yüksek otlar arasından ilerliyorduk. Yol boyunca birkaç köyden de geçiyoruz. Köylüler önce bizden ürküyorlar, ama sonra

yatışıyorlar. Durumları iyi; toprak çok verimli. Çok sayıda kümes hayvanı besliyorlar. Saat 11'e gelirken oldukça yüksek bir dağ geçidine, Karabutan boğazına ulaşıyoruz. Aşağılarında bir derenin aktığı dar bir yolla çıkıyoruz oraya. Yükseldikçe ısı da o ölçüde değişiyor. Güneşin ulaşamadığı pek çok yerde kar ve buzlar erimemiş. Sırtın iki yanındaki yamaçlar gür bitki örtüsüyle kaplı. Meşe greben, yaban gülü, süpürge otu ve büyük çam koruları... Burada yetişen çam, Rusya'daki bol reçineli ve uzun iğne yapraklı çamlardan çok farklı.

Tam geçidin tepesinde bir kar fırtınası karşıladı bizi. Neyse talihimiz varmış ki, kasırga gibi bir anda başladı, yine bir anda dindi. Kar değil, bulgur tanesi gibi yağıyordu sanki. Karşımızdaki yamaçta da kesif bir bitki örtüsü görünüyordu. Artık çam gitgide daha sıklaşıyor ve yer yer çam ormanları oluşturuyor. Yol belki 10 verstten daha dar ve derin bir boğazdan geçiyor. Geçidin tepesindeki boğaza doğru inen ufak bir dere ilerledikçe büyüyor ve Karahilar köyüne vardığında coşkun bir dağ nehrine dönüşüyor. Artık dereyi karşıdan karşıya geçmek çok tehlikeli oluyor.

Karahilar köyünde atları doyurmak ve çay içmek için kısa bir mola veriyoruz. Köy çok küçük. Topu topu 25 hane. Halkı Türk ve son derece yoksullar. Çünkü tarıma elverişli toprakları az. Köyde erkek hemen hemen hiç yok. Hepsi askere gitmiş. Köy, çok yoksul olmasına rağmen mal olarak oldukça büyük vergi ödüyor: Altı ayda 5 inek, 50 koyun, 5 çift manda veriyor. At hiç yok köyde. Kadınlarla ve olgunluk çağında bir erkekle konuşuyoruz. Bu, topal bir asker. Emperyalist savaşta Çanakkale savunması sırasında yitirmiş ayağını. Kocaları askerde olan kadınların yaşamları çok ağır. Bunlara devletten en ufak bir yardım eli uzanmadığı gibi, mevcut birkaç erkekten de yarar yok. Zaten köyde erkeği bulunan aile çok az.

Bu nedenle tüm aileler hemen hemen aynı koşullarda yaşam sürüyorlar.

Öğlen saat birde yine yola koyuluyoruz. Yol, adını ora köylülerinin bile bilmediği dere boyunca ilerliyor. çok geniş, Türkiye'ye özgü, bereketli, yapışkan çamurlu toprakla kaplı bir ovaya ulaşıyor. Bu ovada hemen her köy, Rusya'dan göç etmiş Çerkezlerle dolu. Köylerde hâlâ mükemmel Rusça konuşan pek çok yaşlı var. Bizi şaşılacak kadar aşırı bir konukseverlikle karşıladılar. Hiç bir şeyin parasını almak istemediler. Rusya'daki, özellikle Kuban ve Terska yöresindeki olaylarla çok yakından ilgilendiler. Devrim hakkında çeşitli şeyler işitmişler. Ama bunu Rusya'dan kaçan beyaz dağlılardan dinledikleri için tümüyle yanlış bilgiler öğrenmişler. Bu arada şunu söylemek gerekir ki, kışkırtıcı propagandaya rağmen devrim hakkında sezgileriyle doğru sayılacak yargıya varabilmişler. Bu nedenle Sovyet Rusya'ya karşı duyguları çok olumlu. Doğrusu başka yerlerde şunu alay olsun diye söylemiş olabilirlerdi, ama burada değil. Rusya'dan III. Aleksandr zamanında göç etmiş bir ihtiyar şöyle söyledi: «Eee, peki bu hükümdar hâlâ yaşıyor mu? Çar iyiydi; yalnız biz Çerkezlerin inançlarına baskı yapıyordu, biz de kaçtık.»

Çerkezlerin durumları genellikle iyi. Evleri tertemiz. Hemen hepsinin özel bir zevkle baktıkları semaverleri var. Rusya'yı hatırlayıp konuşan ihtiyarlar büyük bir sevgiyle söz ediyorlar Rusya'dan: «Ne,» diyorlar, «buradaki de hayat mı?.. Ne bir şey görebiliyorsun, ne işitebiliyorsun... Hayvan gibi yaşıyorsun!..» Türk Hükümeti Çerkezlerle çok az ilgileniyor ve herhangi bir şekilde baskı yapmıyor. Askerlik vükümlülüğü taşıyorlar. Yalnız cephede değil, cephe gerisinde; jandarma askerlerinin çoğunluğunu bunlar oluşturuyorlar. Yunanlılarla savaşı ise tasvip etmiyorlar: «Mustafa Kemal bir an önce Yunanlılarla barış yapsa ne

olur sanki?.. Artık savaşmaktan usandık. İşte sizinle barış yapıldı, çok da iyi oldu. Yunanlılarla da bitirmek gerek. Ama halk hoşnut değil...» diyorlar. Gerçekten de Çerkez köylüler Türklerden farklı olarak savaşın sonucuyla hiç ilgilenmiyorlar. Yalnızca bir an önce bitirilmesini istiyorlar. Yunanlılar tarafından işgal edilen Batı Anadolu'daki Çerkezler Ethem Bey'in isyancı birliğine katılmışlar, hattâ Yunanlıları desteklemeye başlamışlar. İzmirde bir kongre([52]) yapılmış. Kongrede Yunanistan'ın himayesinde bir Çerkez devleti kurulması için karar alınmış. Doğrusu bu hareket Anadolu'nun öteki kesimierinde ve İstanbul'daki Çerkez çevresinde hiç bir destek görmediği gibi genel bir öfke ve nefret uyandırmış.

Ethem Bey'in kişiliği de çok ilginç. Antant Devletleriyle yapılan ateşkesten sonra Batı Anadolu'da işgal ordularına karşı başlatılan savaşta isyancı çetelerin enerjik önderlerinden biri olarak kendini göstermişti. 1919 yılında başlayan devrim hareketi yayılınca Anadolu'nun emekçi kütlesinin geniş bir bölümü, devrimci ve silâhlı kuvvetlerin örgütlenmesinde temel olmuştu. Anadolu'nun hemen hemen bütün bölgelerinde, ve özellikle mahalli girişimlerle birçok silahlı birlikler doğdu. Bunlar daha çok çete özelliği taşıyor ve işgalcilerle çete savaşı yapıyordu. Ethem Bey de böyle çetelerin en ünlü ve tanınmış önderlerinden biriydi. Bütün bu çetelerin hepsi birden «Kuva-i Milliye» (Ulusal Güçler») adıyla tanınmaya başlayan Silahlı Kuvvetleri oluşturuyordu. 1920 yılı sonuna doğru çeteciliğin temel amacını koruyabilmek için «Ulusal Güçler» genel bir örgütlenmeye girişti. 1919 ve 1920 yıllarında Yunanlılarla savaşın tüm ağırlığı bu «Ulusal Güçler» üzerinde, Eskişehir yöresinde çok tanınmış Ethem Bey'in başında bulunduğu kuvvetler üzerindeydi. Sınıfsal özelliğine bakıldığında «Ulusal Güçler» bilhassa emekçi unsuru, Anadolu köylüsünü temsil ediyordu. Bunların ba-

şındakiler, Ethem Bey gibi kişiler de «Ulusal Güçler» in unsurlarının özelliklerini taşımak zorundaydılar. Siyasal çizgide de belli belirsiz sosyalist halkçı bir programı savunacaklardı.

Eskişehir'de «Ulusal Güçler» in «Yeni Dünya»([53]) adında özel bir organı yayınlanıyordu. Bir ara «Ulusal Güçler» örgütünün Türk Komünist Partisi'nin doğmasiyle de ilişkisi bulunmuştu.

«Yeni Dünya» gazetesinde türlü makaleler yayınlanıyordu; hattâ İran, Ermenistan ve Anadolu emekçilerinin III. Enternasyonal beyannamesi bile basılmıştı.

Bu arada Ankara'da Büyük Millet Meclisi yönetimi 1920 yılında kesin bir kararla bir merkezden yönetilen devlet mekanizmasını ve nizamî ordunun kurulmasını kabul etti. 1920 yılı sonuna doğru taşra yönetiminin başındaki kişiler Ankara'dan tayin edilmeye başlandı: Tüm Kaymakamlar, Mutasarrıflar, Valiler, vs... Hükümetin görüşüne uymayanlar ise çabucak görevden uzaklaştırıldılar, tutuklandılar, ya da başka yerlere sürüldüler. Aynı zamanda İstanbul Hükümetinin çok sayıdaki eski subay kadrosu himayesinde çabucak askerî kuvvetlere yeni bir biçim verildi. Hükümet bu işlerde, çoğunlukla Büyük Millet Meclisi'nin burjuva unsurlarının temsilcileri olan üyelerinin desteğine dayanıyordu.

Başlayan komünist hareketin düzensiz ve karışık olması nedeniyle hükümet yeni bir Komünist Parti kurduruyor ve böylece tüm dünyanın desteğini sağlıyor. Hattâ bu konuda özel bir karar alınıyor ve böylece yasal olarak bu partinin kurulduğu ilân ediliyor. Üyeleri arasında Ethem Bey de bulunuyor.

Yalnız, sonradan Hükümetin bu partiye karşı tutumu değişiyor. 1920 yılı sonunda başarısız bir isyana kalkışması üzerine Parti kapatılıyor, Ethem Bey kaçmayı başarıyor. Kısa bir süre sonra yine ortaya çıkıyor, ama bu

kez öteki cephede, Türklerin karşısındaki Yunan ordusu saflarında.

Bu olaylar onun durumunu açıkça ortaya koyuyor. Ulusal devrim hareketi sırasında ortaya çıkan, köylü toplumunun sınıfsal içgüdüsü ve gereksinmelerinin sömürüsüyle ün kazanan, oysa aslına bakılırsa su katılmamış bir demagog ve maceracıdan başka bir şey olmayan adamın kaderi bu. Bu olaydan dolayı, gerçi tam olarak şekillenmese bile, sosyal tipte bir devrim için gerçek koşullardan doğan açık bir sınıfsal çatışmanın olduğu söylenemez Türkiye'de.

Neyse, yine bıraktığımız Çerkezlere dönelim. Onların çoğu, özellikle ihtiyarlar eski vatanlarına geri dönme özlemini duyuyorlar. İçlerinden birini ne yapıp edip oraya göndermek, oradaki yeni düzeni görmesini sağlamak, yeni göçmenlerin anlattıklarının gerçekten doğru olup olmadığını bizzat öğrenmek istiyorlar. Ama, gerçekleşmiyecek bir hayal olduğu açık. Çünkü hepsi de iyice yerleşmişler; yaşamları oldukça iyi ve barışın bağlanmasıyla daha da iyi olacağı anlaşılıyor.

Aşağı yukarı akşam saat beş civarında önceden tanıdığımız şoseye, Samsun Yozgat şosesine ulaştık.

Çorum'a altı verst kala bir şeref kıtası; yarım bölükten ibaret bir süvari birliği karşıladı bizi. Başlarında bundan önceki yolculuğumuzda Alaca yakınlarında gördüğümüz Yüzbaşı vardı. Şeref kıtasının yanısıra kentin ileri gelen memurları da karşılamaya gelmişti: Mutasarrıf kâtibi, Belediye Başkanı, Jandarma Komutanı, Müftü... Bu karşılama töreninden hemen anladık ki, geçen gelişimizde bizi çok kötü karşılayan Çorum'da, rüzgâr yön değiştirmişti. Gerçekten de bu sezgimiz doğru çıktı. Böylece Ankara'ya boş yere gidip gelmediğimizi bir kez daha anlama olanağını bulduk. Çorum'a geldiğimizde karanlık bastırmıştı artık. Çok berbat bir durumdaydık; tepeden

tırnağa çamur içinde ve sırılsıklamdık. Bu yüzden doğruca daha önce kalmış olduğumuz otele gittik üstümüze başımıza çeki düzen vermek için. Saat 8'de şehir yöneticilerinin bizim onurumuza Belediye binasında verecekleri şölende hazır bulunacaktık.

Otelde bizi görevliler karşıladı. Hizmetçiler, ayakkabı boyacısı çocuklar... Hepsinin yüzünden sevinç okunuyordu: Başları öne eğik, hizmet edebilmek için can atıyorlardı. Saat 8'e doğru güzelce giyinmiş, şölen için hazır duruma gelmiştik, gidebilirdik artık.

Zengin halılarla döşenmiş Belediye binasının kabul salonunda kent yöneticilerinin ileri gelenleri bizi bekliyordu: Mutasarrıf, Garnizon Komutanı, Merkez Komutanı, Belediye Meclisi Üyeleri, Bölge Yargıcı, «Hakların Korunması»(*) cemiyetinin yerli komitesi...

Sağlığımız hakkında ve yolculuğumuzun nasıl geçtiği gibi alışılmış sorulardan sonra sohbet siyasal konulara geçti. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki karşılıklı ilişkiler, Antant'la ilişkiler, Türk - Ukrayna antlaşması gibi konuları konuştuk. Tüm orada hazır bulunanlar büyük bir dikkatle dinliyorlar bizi. Mutasarrıf ve Garnizon Komutanı çok iyi bir Fransızcayla yürütüyorlar sohbeti. Başlangıçta biraz resmi olan konuşmalar çabucak açık ve samimi bir havaya dönüşüyor. Havanın dostça olduğu hemen farkediliyor. Her türden ve en nazik konular soruluyor karşılıklı. Yemek başlayana değin aramızda çok canlı bir hava hüküm sürüyor.

Mutasarrıf Ferik Bey her haliyle ciddi bir insan. Askerler de dahil, herkes ona karşı büyük bir saygı gösteriyor. Vilâyetin gerçek bir yöneticisi olduğu açıkça belli. Siyasi konularda en karmaşık sorunlar tartışılırken bile onun kendini ne kadar rahat hissettiğini anlıyorsunuz. Komünizmin ilkelerini iyi biliyor. Onları benimsediğini, ama Türkiye'de şu anda uygulanmasının olanaksız

olduğunu söylüyor. «Rusya'da tutulan ekonomik yol sırasında iç düzenin kuşkularından söz edilmez bile» diye düşünüyor. Ayrıca Rusya ve Ukrayna'nın, Türkiye'nin ekonomik ve kültürel alanda kalkınmasına yardım edip edemiyeceği sorunuyla da ilgileniyor. Bizimle dostluk yanlısı biri olarak bunun temelden sağlam tutulmasının öteki ilişkilerden daha gerekli olduğunu açıklıyor.

Yemek, onurumuza kadeh kaldırma ve Sovyet Rusya ile Ukrayna adına iyi dileklerle sona erdi. Karşılıklı içten dostluk duygularıyla dolu olarak ayrılıyoruz birbirimizden.

Oteldeki gecemiz pek iyi geçti denemez. Hemen hemen bütün geceyi, yatak ve elbisemdeki davetsiz konuklarla savaşmakla geçirdim. Ben bunların kimini daha önce konakladığımız köy kulübelerinden getirmişim, kimileri ise «yerli» idiler. Her ne olursa olsun gece oldukça tatsız geçti.

Ertesi gün (9 Ocakta) kendimize, özellikle atlara dinlenme molası vermek, kervanın gelmesini beklemek üzere bir günü daha burada geçirmeye karar verdik. Kervandan ne bir iz ne de bir ses vardı. Ben onun geceyi Alaca'da geçirmiş olabileceğini söyledim, ama Mutasarrıf'ın kalem dairesinden aldığımız bilgiye göre orada da olmadığını öğrendik. Artık bir tek olasılık kalıyordu: Havaya aldırış etmeden bizim ardımızdan doğru yolla hareket etmiş olmaları... Gerçekten de öyle çıktı. Gündüz saat dörtte ilk araba göründü; ardından da ötekiler geliyordu. Kervanımız çok ağır bir görevi başarmıştı. Atlar güçlerini yitirmiş, insanlar bitkin düşmüşlerdi. Görünüşe bakılırsa yolda çamura saplanmışlardı. Arabaların büyük çoğunluğu ancak gecenin geç saatlerinde gelebildi. Mola vermeden yeniden yola çıkabilmek olacak şey değildi. Bu nedenle bizim atlı grubun önden gitmesi ve ge-

rekirse üç gün sonra Samsun'da birleşilmesine karar verildi.

8 Ocağı 9 Ocağa bağlayan gece durmadan kar yağdı. Gerek şehir, gerek şehrin yayıldığı ova, gerekse çevre tepeler bembeyaz bir örtüyle kaplanmıştı.

9 Ocak günü ise hava açık ve güneşliydi. Öğleden sonra, saat üçe kadar ne şehirde, ne de ovada kar kalmamıştı.

Gece ayaz yaptı. Yola çıktığımızda ısı eksi 7 - 8 dereceden fazlaydı. Biz ilk dağ silsilesinin tepesine vardığımızda, Merzifon yolunda, daha da soğudu hava. Tepelerde her yer bembeyazdı kardan; keskin, şiddetli bir rüzgâr esiyordu. Öğle üzeri güneş yeniden çıktı ve Merzifon'a giden ikinci geçidi geçerken de ortalık iyice ısındı. Hattâ dağlarda, güneşin ulaşamadığı karanlık yerlerdeki karlar bile eridi. Hele Merzifon ovasına ulaştığımızda hava öylesine sıcak olmuştu ki, kış mevsiminde olduğumuzu unuttuk.

Yolda küçük bir köyde kısa bir mola verdik. Türk çocuklarının soğuğa dayanıklılıkları gerçekten ilginç. Şöyle bir tablo gördüm: Bir anne, bir yaşındaki çocuğunun üzerinde giyecek ne varsa çıkarmış, «gerekli işini» yapmak üzere doğrudan doğruya karların üzerine bırakıvermiş. Çocuğun soğuğa aldırdığı bile yok. Hiçbir köy evinde soba görmedim. Ne taş, ne de demir soba. Onun yerine ocak var. Duvarlardan birine yapılmış, bizdeki şömineye benziyor bu ocaklar. Soğuk ve rutubet, soğuk havalarda kendini her şeyiyle hissettiriyor, ama çocukları hiç etkilemiyor. Eğer köylülerin dediklerine inanmak gerekirse çocuklar arasında hastalık ve ölüm oranı azmış. Yetişkinlerde daha çokmuş. Ben de deve gibi hayvan sürücülerinin yanısıra çıplak ayakla, hiç bir şeye aldırmayan, saatlerce karda yürüyen pek çok çocuk gördüm. Bundan sonra yalınayak, başı kabak Türk askerlerinin

cephede, kış kıyamette gösterdikleri sabır daha iyi anlaşılabilir.

Merzifon'a 10 verst kala bizi karşılayan atlı jandarma birliği refakatinde hemen Merzifon'a gidiyoruz.

Yol kurumuş. Şose olmayan yerden de gidilebiliyor. Biz de değişik bir yürüyüşle gitme olanağı bulabiliyoruz.

Kente üç verst kala yine bütün ileri gelen memurlarca karşılanıyoruz. Başlarında ilk tanışmamızda üzerimizde çok iyi bir izlenim bırakan Kaymakam Hasan Bey vardı. Merzifon'da tıpkı geçen seferki gibi yine çok sıcak karşıladılar bizi. Ama asıl karşılama daha gerideymiş. Kente girdiğimizde daha oldukça erkendi. Kentin dışından başlayarak Hükümet konağının bulunduğu merkeze kadar büyük bir kalabalık dizilmişti yol kıyısına.. Anlaşılan tüm sokaklar dolmuştu. Durduğumuz konağın önündeki alanda da kalabalık bir halk toplanmıştı. Bir miting düzenlenmişti. Balkondan benim yaptığım konuşma sık alkışlar ve Ukrayna ile Rusya'yı öven haykırışlarla kesiliyordu ikide bir.

Ertesi gün de aynı manzara vardı. Bizim ayrılacağımız saate doğru büyük bir kalabalık birikmişti yine. Lisede okuyan öğrenciler, kadınlar doldurmuştu alanı. Kendimizi Merzifon'un fatihleri gibi hissediyorduk. Öğrencilerin ricası üzerine onlarla birlikte resim çektirdikten sonra Havza'ya doğru yola çıkıyoruz. Orada bizi Havza'lı dostlarımız bekliyor: Kaymakam Ahmet Bey ve bizim Bakû'lu hanımla evli, sevimli, bize yakın ilgi gösteren Doktor Fikri Bey.

Hava çok güzeldi gerçekten: Pırıl pırıl ve Rusya'da Mayıs ayında olduğu gibi yakıcıydı güneş. Yol hep güzel manzaralı vadilerden gidiyordu. Bu vadilerde, oldukça büyük bir nehir olan Tersakan - çayı gürültüyle, uğultularla akıtıyor sularını, Yol yer yer nehrin dik kıyı-

sında, sudan 20 - 30 metre yüksekte uçurumun hemen kenarından geçiyor.

Merzifon'la Havza arasındaki mesafe çok değil. Topu topu 35 verst. Aşağı yukarı saat dörtte bizi karşılamaya gelen dostlarla birlikte Havza'ya giriyoruz.

Çayımızı içip kendimizi tam olarak kendi evimizde gibi hissettiğimiz dostlarımızla konuştuktan sonra hemen Havza kaplıcalarında sıcak su banyosu yapmamız için bize hazırlanan yere gidiyoruz.

Ertesi gün Havza'dan ayrılırken pek o kadar acele etmiyoruz. Çünkü önümüzdeki konaklayacağımız yer olan Kavak, yalnızca 40 kilometre uzakta.

Havza bu günlerini, çevre bölgedeki Rum (Yunan) isyancıların bastırılması, imhası işinin etkisi altında geçiriyor.

Bu isyan hareketi Rum halkı için yalnız Samsun bölgesinde değil, Rumların yaşadığı tüm Anadolu köylerinde korkunç bir trajediyle son buluyor. Rum Pontus Devleti kurma hayalleriyle İstanbul ve Atina'dan gelen ajan ve propagandacılar tarafından sistemli bir şekilde hazırlanan isyan, 1921 yılı başlarında patlak vermiş. Hükümetin Yunanistan'la savaşa karar verip seferberlik ilân etmesi bu isyanın en büyük nedeni olmuş. Rumlardan göreve çağrılanların büyük çoğunluğu başlangıçta seve seve koşmuşlar çağrıldıkları göreve. Ama kısa bir süre sonra Yunanlılarla savaşa girdiklerini öğrenince, propagandanın da etkisiyle kütle halinde silâhlarını da alarak askerden kaçmaya başlamışlar. Başlangıçta bu hareket isyan karakteri taşımıyormuş. Bir yandan Hükümetin ceza tedbirlerinin etkisi, öte yandan gitgide artan propaganda, Anadolu kıyılarında bulunan Yunan filosunun güvencesi ve onun askeri gereç yardımında bulunmasiyle artan bir hızla alevlenmeye başlamış. Sonunda karşılıklı, gaddarca bir genel katliama dönüşmüş.

Şunu da belirtmek yerinde olacaktır ki, konuşma olanağı bulabildiğimiz bütün Türkler aynı düşüncede birleşiyorlar: Hristiyanlar isyandan önce çevrelerindeki müslüman halkla çok iyi ilişkiler içindeymişler. Emperyalist savaş sırasında Rum köylüler de asırlık geleneklerini bir yana bırakarak (Osmanlı devletinde Hristiyanların askerlik yükümlülüğü yoktu, bunun yerine belirli bir vergi ödüyorlardı.) devletin rizasıyla seve seve askere gitmişler ve bütün Türk cephelerinde savaşmışlardı.

Şimdi ise Türkiye'nin bütün bu zengin ve kalabalık bölgesi inanılmaz bir yıkıma uğradı. Birkaç yüz Türk ve Rum köyü yakıp yıkıldı. Samsun, Sinop ve Amasya'da yaşayan 200 bin Rum'dan yalnızca dağlarda dolaşan birkaç çete kaldı. Yaşlılar, kadınlar ve çocukların hemen hepsi ülkenin başka yerlerine, Diyarbakır, Harput, Konya bölgelerine göç ettiler. Bunlar öyle bir zamanda ve öylesine yokluk içinde gittiler ki, yeni yerlerinde yoksulluk ve kölelik hayatı yaşayan, sürünen bütün bu kitleden birkaç bin kişinin bile sağ kalmadığını söylemek mümkün.

Bizim Havza'lı dostlarımızdan, tenkil müfrezelerinin kentte olsun, isyana katılmayı kabul etmeyen Rum köylerinde olsun ne tür vahşetler yaptıklarını parça parça anılar olarak dinleme olanağı bulduk. Bu konuda özellikle daha önce sözünü ettiğim Lâz'ların reisi Osman Ağa büyük ün yapmış. Bütün bölgeyi azılı çetesiyle kan ve ateşe boğmuş. Sanırım şunu söylemek yeter bu konuda: Buradaki Türkler bile onun yaptıklarından korkuyla söz ediyorlar ve asla onaylamıyorlar. Benim için hiç ummadığım bir bilgi olmuştu doğrusu.

Ankara'da bulunduğum sırada Lazistan Mebusu Osman Bey'le tanıştım. Sevimli, hoş bir insandı. Batum'da yaşamış, hattâ orada gimnaziya'da (lise) okumuş. Bu yüzden oldukça iyi Rusça konuşuyordu. O sırada gaze-

teierde çıkan küçük bir makale hakkında görüşmek için, daveti üzerine onun konuğu olmuştum; ayrılıp evime döndüğümde pek çok kişi tarafından soru yağmuruna tutuldum. Osman Bey'in konuğu olduğumun doğru olup olmadığı merak konusuydu. Ben de doğru olduğunu söylemiştim. İş öylece kapandı. Ama cevabımın pek hoş karşılanmadığını da anlamıştım. İşte şimdi Havza'da açığa çıktı bu merakın ve memnuniyetsizliğin sebebi. Aynı soruyla burada da karşılaştım. Doğru olduğunu öğrenince de bu adamın nasıl biri olduğunu ve onun neler yaptığını bilip bilmediğimi sordular. Ben az da olsa bildiğimi söyledim. Osman Ağa'yı gözümün önüne getirerek. Konuşma ilerleyince benim tanıdığım Osman Bey ile Osman Ağa'nın aynı kişi olmadığı ortaya çıktı. Bundan karşımdakiler de çok memnun oldular. Öğrendim ki, Osman Ağa'nın çeteleri Havza'da korku salmış, yakmış, ırza geçmiş, önüne gelen tüm Rum ve Ermenileri öldürmüş, köprüleri yıkmış... Sözün kısası Müslümanlarla Hristiyanlar arasında süregelen tarihi ve ulusal çatışmaların eskilerden bugüne değin çözümlenemeyişine işte bu yapıda adamlar ve bu acımasız usuller sebep olmuş.

Bu arada adaletli konuşmak gerekirse şunu belirtmek zorundayım ki, iki taraf da aynı biçimde davranıyor: Yunanlılar Batı Anadolu'da Müslümanları aynı biçimde imha ediyor.

Yalnız burada, tümüyle bir halkın diğerine saldırmasında, ne yere, ne yaşa aldırmamasında, ne acıma, ne merhamet bilmemesinde, vahşice bir ulusal dövüşte «uygar» burjuva Batı'nın tam anlamıyla iğrençliğini ve alçaklığını, ikiyüzlülük ve çirkefliğini hissetmek ve görmek mümkün.

Bu «Bir denizden öteki denize değin Büyük Ermenistan»[54] gibi erişilmez hayali, Ermeni milliyetçiler grubuna aşılayan da Antant'tan başkası değildi. İşte bu

yüzden, bu boş ve aptalca hayal yüzünden yüz binlerce Ermeni köylüsü, komşuları Türk ve Kürtler tarafından topraklarından sökülüp atıldı. İşte Antant'la ilişkileri yüzünden üç yıldır Anadolu'nun dağ ve tarlalarında sel gibi kan akıtılıyor. Ve işin en kötü yanı da bunu hiçbir zaman olanların hesabı sorulmaması gereken kişiye ödetmeye çalışıyorlar.

Bizim Kavağa geldiğimiz aynı gün oraya isyancı çetelerden bir temsilci gelmiş. Niçin Türkler ve onların her zaman şerefle hizmet ettikleri Türk yönetimi şimdi onları vahşi hayvandan daha kötü bir şekilde zehirliyor, diye sormuş. Doğrusunu söylemek gerekirse bu isyancıların büyük çoğunluğu en ücra köşelerdeki köylerde yaşıyorlar ve gerçekten de işin aslını bilmiyorlar. Şurası belli ki, kentlerde oturanlar ve bütün bunların ceremesini hayatlariyle değil de, enirde sonunda parayla çekecek olanlar aldırmıyorlar bile bu köylülere. Onları itip kakıyorlar ve onlar sonunda topraklarından koparılarak atılacakları günü bekliyorlar.

Bir yıldır orman ve dağ kovuklarında, inanılmaz yokluklar içinde yaşayan isyancılardan çoğu teslim olmaya başlamış. Hele Mustafa Kemal Paşa'nın teslim olanları öldürmeyi kesinlikle yasaklayan emrinden sonra iyice artmış teslim olanların sayısı. Ama yine de geride kalan büyük bir bölüm, Yunanlılarla savaşın bitmesine değin dövüşmeye devam etmeyi tasarlayarak inatla sürdürüyorlarmış direnişlerini. Türklerin anlattıklarına göre bunların arasında Yunanistan ve İstanbul'dan gelen Yunan subayları da varmış.

Aşağı yukarı saat on ikiye doğru yola çıktık Kavağa doğru. Havza'dan on verst kadar ayrıldıktan sonra 60 - 70 kişilik ufak bir grupla karşılaştık. Silâhlarını bırakan Rumlardı bunlar. Hepsi de iyice zayıflamıştı. Yüzleri bitkin, kurumuştu; bazısının iskeletten farkı yoktu. Elbise yeri-

ne omuzlarına yırtık pırtık bir paçavra asmış gibiydiler. Çoğunun ayaklarında bir bez bile yoktu. Grubun ortasında uzun boylu cılız, silindir şapkalı bir papaz yürüyordu. Hava pek de ılık sayılmazdı; soğuk bir rüzgâr esiyordu. Bütün bu kalabalık, başlarındaki askerlerle birlikte Havza'ya doğru zıplaya zıplaya koşuyordu. Bir kısmı bizi görünce yüksek sesle ağlamaya, daha doğrusu ulumaya başladı. Çünkü onların göğüslerinden çıkan ses bir vahşi hayvan ulumasını andırıyordu. Bir an için durdurdum konvoyu. Bu acıklı yürüyüş yeniden başladı sonra.

Kavak'a alacakaranlıkta vardık. Bizi buranın en zengini, 72 yaşındaki ihtiyar Hacı Bey'in evine yerleştirdiler.

Ev gerçekten de zengindi. Son derece güzel halılar ve aynalar vardı. Hattâ mobilyaları bile vardı. Şimdiye değin Ankara'da bile gittiğimiz hiçbir yerde görmemiştik böylesini. Pek büyük değilse de ihtiyarın asıl zenginliği toprak ve hayvan yönünden; 300 dönüm, yani yaklaşık 30 desyatin toprağı var. Hayvanı eskiden çokmuş; şimdi ise ancak topraklarını sürebilecek kadar kalmış elinde.

İhtiyar hâlâ sağlam ve dinç bir erkek. En büyüğü 55, en küçüğü 32 yaşlarında yedi oğlu var. Bütün oğulları korkuyor ondan. Beşinin ayrı evi olmasına rağmen hepsi birlikte tek ataerkil aileyi oluşturuyorlar. Hacı Bey 14 yaşındayken evlenmiş. Karısı ise kendisinden 4 yaş büyükmüş. Birlikte bir yüzyıla yakın anlaşmışlar, yaşam sürmüşler. Karısı da hâlâ sağlam, diri bir ihtiyar. Benim, «kaç karın var?» soruma ihtiyar gururla «yalnız bir tane ve şimdi de onunla yaşıyorum» diye karşılık verdi. Evde yabancı olarak tek bir kadın var. Hizmetçileri.

Akşam geç saatlerde bizim kervan da geldi. Kavak'a (75 kilometrelik bir yol) değin durmadan ilerlemeğe karar vermişler ve dediklerini de yapmışlar. Böylece ertesi gün Samsun'a birlikte hareket edebilecektik.

13 Ocakta, saat yedide çıktık Kavak'tan. Yağmur

yoktu, ama hava bulutluydu ve insanın iliklerine işleyen soğuk bir rüzgâr esiyordu. Arabalardan biraz daha geç çıktık yola. Bazısı bizi dört verst kadar geçmeyi başarmıştı bu arada. Kavak'tan bizimle birlikte, daha önceki gelişimizde tanıştığımız askeri Komutan, Binbaşı da geliyordu. Bu bölgede eşkiyalığın çok olması yüzünden işlerinin ağırlığından yakınıyordu.

Hemen hemen Kavak'tan çıkar çıkmaz Hacılar geçidine doğru bir yokuş başlıyordu. Yükseklerde güneşin varlığına rağmen keskin ve şiddetli rüzgâr yüzünden soğuk oldukça etkiliydi. Geçidin tam tepesinde bir başka kervanla karşılaşıyoruz. Bakıyorum, üstü açık arabalarda siyahlara bürünmüş kadın figürleri oturuyor ve yatıyor. Aralarında çocuklar da var. Kadınların da, çocukların da giyimleri çok kötü; soğuktan titriyorlar. Gerideki arabalara bakıyorum, arabalardan birinin arkasından yürüyen bir asker, yırtık pırtık giysiler içindeki bir kız çocuğunu kaldırıp arabaya oturtuyor. Kızcağızın her yeri soğuktan morarmış, tüm vücudu titriyor. Başını arabada bir eleğin altına gizlemeye çalışıyor. Şaşkınlık içinde ne olduğunu soruyorum Binbaşıya. O şöyle açıklıyor: «Haydutların ailelerini götürüyorlar. Onları Amasya'ya yerleştirecekler.»

Bir süre asık yüzle ses çıkarmadan durduk, sonra Samsun'a doğru yolumuza devam ettik. Her yanda yıkıntı izleri vardı. Her tepede devriyeler kol geziyordu. Nöbetçiler dikkat kesilmiş bekliyorlardı. Hemen burada, yakın bir yerde düşmanın gizlendiği seziliyordu, kuşkulanılıyordu. Bu yol tüm yaşantım boyunca belleğimden çıkmayacaktır hiçbir zaman. 30 verstlik yol boyunca aralıksız olarak cesetlerle karşılaştık hep. Ben yalnız başıma 58 tane saydım. Çoğu zorbalığın ve şiddetin izlerini taşıyordu. Bir yerde güzel bir kız cesediyle karşılaştık. Başı kesilmiş ve elinin yanına konmuştu. Bir başka yerde çok

güzel bir başka kız cesedi daha; 7 - 8 yaşlarında, sarı saçlı, yalınayak, sırtında yalnız eski bir gömlek bulunan bir kız cesedi... Kız anlaşılan ağlamış; yüzünü toprağa gömmüş yatmış. Askerin süngüsüyle de yere öylece mıhlanmış.

İşte Samsun göründü sonunda. Kente 2 - 3 verst kala bizi karşılamaya gelmişler. Bir şeref kıtası hazırlanmış. Mutasarrıfın kendisi ve 10 uncu Tümen Komutanı da buraya kadar gelmişler. Yanlarında Avrupalı tipinde giyinmiş biri daha var. Yaklaşıyoruz ve o zaman tanıyoruz ancak: Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye yeni atadığı delege yoldaş Aralov'du[55] bu.

Yolda gördüklerimizin etkisi altında Samsun'un yöneticileriyle karşılaşmamız soğuk olmuştu biraz. Mutasarrıfın daveti üzerine birlikte onun arabasına bindiğimiz zaman yolda bütün gördüklerimizi anlattım. Konvoyun muhafızları hakkında bir an önce soruşturma için teabir almasını, bundan sonra nakledilecekler için de gereken emirleri vermesini rica ettim. Faik Bey, son derece heyecanlandı ve ona anlattıklarım hakkında hemen gerekeni yapacağını söyledi. Sonra da bu gruptan 80 kadar öksüz çocuğun Samsun'da Amerikan Kızılhaç cemiyetinin eline bırakılmasını, kalanların da annelerine verilmesini sağlamak üzere emirler verdiğini anlattı. O grupla birlikte bir özel hekim gönderdiğini ve bu gibi durumlarda yapılabilecek her şeyi yaptığını anlattı. Sonradan açıkladığına göre askerler ve Türk köylüleri öylesine kinle doluydular ki, yöneticiler ne emir verirse versin yine de şiddetten vazgeçmiyorlarmış. Ayrıca son zamanlarda Samsun sancağındaki topraklar Rum eşkiyalarının vahşetiyle çalkalanıyormuş yeniden. Rum çeteleri Türk köylerini yakıyor, Samsun - Ankara yolunda sık sık baskınlar yapıyor, hemen her gün birkaç asker öldürüyorlar ve korkunç bir faaliyet gösteriyorlar, diye anlattı Mutasarrıf.

Bu durum üzerine kesin tedbirler alınarak bütün Rum halkını ülkenin içlerine gönderip yerleştirmeye karar vermişler.

Bütün bu anlatılanların doğru olduğuna kuşku yoktu. Köylerin nasıl yakılıp yıkıldığını kendi gözlerimle de görmüştüm. Aynı şekilde yol boyunca alınan koruma tedbirlerini de görmüştüm. Birbirinden birer verst aralıklarla yerleştirilen seyyar karakollar, on verstte bir ise siperli, tel örgülü, engelli bir iki bölükten oluşan büyük karakollar kurulmuştu. Ve her yerde gergin, telâşlı bir hava hakimdi. Bununla birlikte o dışardan belli olan öfkeli halimi bir türlü yenemedim ve Faik Beyle sohbetimiz çok soğuk ve gergin geçti.

Bütün kent bizim gelişimiz onuruna bayraklarla donatılmış. Halk bizi karşılamaya çıkmıştı.

Akşama doğru hava son derece güzelleşmişti. Bu bayram havasındaki kalabalığa baktığım zaman geride kalan işkence edilenleri görür gibi oldum. Bir tek şey istedim o anda. Çabuk, bir an önce bizim kıtlık içindeki yoksul yurdumuza dönmek. Orada da pek çok üzüntü, pek çok acı vardı. Ama orada canlı, iyiye giden bir halk ruhunun çarpıntısı duyulur ve halkın sorunları tamamen ayrı bir biçimde çözümlenir.

Bizi en çok sevindiren şey Samsun limanında, Rus heyetini Samsun'a getiren gemimizin bulunması oldu. Bu «Feliks Dzerjinskiy» gemisiydi. Daha önce bizim Karadeniz Filosunu ziyaret ettiğim zaman Odessa'dan Tendra'ya kadar bir yolculuk yapmıştım bu gemide.

Artık yarın yola çıkabilecektik demek ki. Akşam, yeni gelen heyet üyeleriyle karşılıklı bilgiler, izlenimler, haberler alıp verdik ve doya doya konuştuk. Sabahleyin çabucak direğinde Rus Ukrayna bayrağı dalgalanan «Feliks Dzerjinskiy» gemisine bindik.

Samsun limanında eskisi gibi bir Amerikan mayın

tarama gemisi vardı. Ayrıca «Dzerjinskiy»in biraz ilerisinde bizim «Meçta» gemisi duruyordu. Bu gemi Fransa bayrağı altında yüzüyordu. «Meçta»daki tayfaların çoğu ve tüm idarecileri Rustu. Tayfaların hareketlerinden sorumlu olan Komutan Fransızdı yalnız. Buna rağmen gemilerimizin tayfaları arasında hemen bir ilişki kuruluvermişti. «Meçta» dakiler Rusya'daki işlerin durumuyla yakından ilgileniyorlar, bir Rus gazetesi vermemizi istiyorlar, yurt dışındaki hayatlarının ağır maddi ve manevi koşullarından şikâyet ediyorlar, gemi tayfalarının hepsinin bizden, Vrangel taraftarlarından olduğunu, yeniden yurda dönüş umuduyla yaşadıklarını söylüyorlardı. Yalnız «ÇEKA»nın tehlikesinden endişe ediyor çoğu. Karadenizde yabancı birçok devletin bayrağı altında bizim pek çok eski gemimiz dolaşıyor. Çoğu da Fransız bayrağıyla. İçlerinden bir kısmı Sovyet topraklarına, Batum limanına bile uğramışlar ve uğruyorlar

VIII.
SAMSUN'DAN BATUM'A

14 Ocak — 16 Ocak 1922

14 Ocakta, saat üçte demir alıyoruz. Barometre çok düşük ama hava iyi gidiyor. Kaptan, kuvvetli bir karayel çıkacak diye korkuyor. Bizim «Dzerjinskiy» deniz yolculuğuna göre hazırlanmış bir gemi değil; basit bir çarklı nehir gemisi. Yine de takdirle anmak gerekir ki, bundan iki hafta önce Odessa'dan Batum'a giderken büyük bir fırtınaya tutulmuş ve kaptanın söylediğine göre yüzünün akıyla sıyrılmış. Ama böyle talihe güvenmek doğru değil. Kaptan bir karayel belirtisi sezer sezmez en yakın Türk limanına sığınmaya çalışacağını söylüyor.

Saat 4.30 oldu. Deniz çok güzel. Hava kararmaya başlıyor. Artık Samsun, limana doğru inen yamaçlarındaki evleriyle güçlükle seçilebiliyor. Tam karşımızda, kıyıdan biraz ilerdeki tepelerde iki büyük yangın görünüyor. Anlaşılan birbirinden 4 - 5 verst uzaktaki iki köyü yakıyorlar. Kim yakıyor?.. Kendi ocaklarından sökülüp sürülen Rumlar mı, yoksa Türkler mi, bilmiyoruz. Yalnız bu karamsar kızıltı, zengin, ama şimdi böyle mutsuz bu ülke ile aramızdaki son halka oluyor. Kaptanın tahmini doğru çıktı. Akşamdan bir rüzgâr esmeye başladı ve ge-

ceye doğru gerçek bir fırtınaya dönüştü. Küçük gemimiz bir dalgadan ötekine çarpıyor, ama yine de yoluna devam ediyordu. Gece, kötü havalarda yolcular arasındaki o olağan şeyleri saymazsak olaysız geçti denebilir.

Trabzon'un açıklarına gelmiştik. Kaptan orada havanın düzelmesini beklemeye karar veriyor. Böyle kötü havalarda Trabzon limanına giriş de pek tehlikesiz değil. Ama şansımız iyi gidiyor. 20 - 30 dakika sonra tam dalgakıranın önüne demir atıyoruz. Bizim terkettiğimiz, gemi, ray ve daha bir sürü gerecin yığıldığı dalgakıran burası.

Kendimizi pek iyi hissetmediğimiz için Trabzon'da karaya çıkmıyoruz. Vali gemiye Jandarma Komutanını göndererek selâm yolluyor. Kendisi de hastaymış ve yatıyormuş. Trabzon'daki Konsolosumuz yoldaş Golub da geldi. Buradaki işlerinden çok memnun. Sivil olduğu gibi askerî yöneticilerle de çok iyi ilişkiler kurmuş. Bize karşı da son derece kibar davranıyor.

Trabzon'da yine eski Rus gemisi olan «Ararat» ile karşılaştık. O da Fransız bayrağı taşıyor şimdi. Onunla borda bordaya geldik ve hemen yakın ilişki kurduk. «Meçta» da olduğu gibi, hepsi yurt dışındaki eski «beyaz» dostlarını parya gibi aşağılayan «müttefikler» den nefret ediyor. Rusya'daki yaşamla, büyük bir merakla ilgileniyorlar.

Akşama doğru rüzgâr hafifliyor ve gece saat 12 sularında Batum'a doğru yola çıkıyoruz. Rüzgârın dinmesine rağmen deniz oldukça sallantılı. Denizciler buna ölü deniz diyorlar. Denizin dibinden gelen dalgalar daha uzun süre dinmiyor. Böyle sallanma belki de olağan dalgalarda sallanmadan daha kötü, yolumuzun sonuna, sabah saat dokuza kadar da dinmiyor.

Tam kıyıya yakın gidiyoruz. Rize, Artvin, Hopa'yı geçtik. Bir bir buçuk saat sonra Batum'a varacağız. Kıyıdaki manzara insanı büyüleyecek kadar güzel. Türk kı-

yılarının bu kesimi her yerden güzel. Dağlar batıdakilerden daha yüksek. Eteklerinden başlayarak ta en tepelerine değin ormanla örtülü. Kıyılar ve dağların etekleri de yemyeşil görünüyor. Bu durumda öteki kısımlar ve tepeler güneşte beyaz bir örtüyle kaplanmış gibi parlıyorlar. Rize, ve Artvin turunçgillerin, portakal ve limonun vatanı. Bize, Batum'a ve öteki Türk Karadeniz'i kentlerine buradan gönderiliyor. Çoruh nehrinin ağzından geçiyoruz. Buranın 2-3 kilometre güneyinden Kafkas Sovyet Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki şimdiki sınır geçiyor...

Çoruh'un ağzından Batum'a değin topu topu 8 verstlik bir yol var. İşte artık Batumdayız.

Direğe gururla Rus ve Ukrayna bayrağını çekiyoruz. Sınırdan ev sahibi olarak giriyoruz içeri. Yalnız şekil olarak değil, Sovyet Acaristan'ın öz evlâdı ve yakını olarak. Evimizdeyiz artık. Selâm sana Sovyet toprakları!..

SOVYET HALK KOMİSERLİĞİNİN VE UKRAYNA MERKEZ YÜRÜTME KOMİTESİNİN BİRLEŞİK OTURUMUNDA ANKARA YOLCULUĞU HAKKINDA SUNULAN RAPOR

Şimdi Ukrayna Yüksek Heyetinin, işleri hangi koşullarda başardığını ve bizim aldığımız sonuçları genel çizgileriyle açıklayacağım. Türkiye topraklarına girişimizle ortaya çıkan siyasal durum üzerinde birkaç kelimeyle durmak zorundayım. Sizin de hatırlayacağınız gibi Türkiye'ye gidişimiz Ekim ayında, Fransa ile Türkiye arasında imzalanan anlaşmadan([56]) hemen sonraya raslamıştı. Bu anlaşma üzerine Batı Avrupa basını gibi Türk basınında da Rusya ile Türkiye arasında dostluk ilişkileri hakkında türlü söylentiler çıkmaya başlamıştı. Bu da Türkiye ile bütün Sovyet Devletleri arasındaki yakınlaşmanın tam bir iflâsı demekti. Moskova ile ilişki kurma konusu bir ara Türk Hükümeti ve Türk halkı için Batı Avrupa emperyalizminin saldırısına karşı en son ve tek sığınak olarak kabul ediliyordu. İşte bu ilişki, yararsız ve tehlikeli sayılıyordu o anda çıkan söylentilere göre. Buna şaşmamak gerekir. Çünkü bizde, Rusya'da, Ukrayna'da ve Kafkas Sovyet Cumhuriyetlerinde, Türkiye'nin tam bir dönüş yaptığı izlenimini uyandırmıştı. Eğer Türkiye, Moskova ve

Kafkas Devleri ile yapmış olduğu anlaşmaları[57] islâh etmeyecek, değiştirmeyecek olursa bu, Türkiye'nin Antanta doğru bir yaklaşımı demek olacaktı.

Bu dedikodu ve söylentilere bağlı olarak bizde, Antant'ın fesatçı politikası sonucu Türkiye ile aramızdaki sınırda bulunan askeri düzeni bile karıştırabileceği kuşkusu uyanmıştı. Hele Türkiye ile doğrudan komşu olan Azerbeycan ve Gürcistan'da bu kuşkular daha da güçlüydü. Bu arada şunu da söylemek gerekir ki, Türk topraklarında ve dışındaki, kısmen de bizim topraklarımızdaki pek çok unsurlar Sovyet Devletleri ile Anadolu Türkiyesi arasındaki dostluğun kopmasıyla çok yakından ilgileniyorlardı. Bu unsurların içinde çok sayıda beyaz ordu mensupları, dağıtılan beyaz ordu çetelerinin artıkları, Menşevikler, Ermeni Taşnak - Süyun mensupları gibi kişiler vardı. Kısmen bizim topraklarda, kısmen Türk topraklarında bulunan bütün bu kişiler var güçleriyle aramızdaki dostluk ilişkilerini koparmaya ve ellerinden gelse Türkiye ile aramızda bir savaş çıkarmaya uğraşıyorlardı. Şunu da belirtmek gerekir ki, Antant tarafından desteklenen kışkırtmaların sonucuydu bu

Geçtiğim sırada Kafkasya'da heyecanın son sınırına vardığını tesbit etmiştim. Yakın bir gelecekte, Anadolu Türkiyesinin, (doğrudan doğruya olmasa bile) bizim topraklarımıza saldırması olanağı bulunan beyaz ordu birlikleri aracılığıyla dolaylı yollardan saldırıya geçeceği hakkında pek çok arkadaşımız arasında güçlü kuşkular vardı. Türk topraklarında dolaşırken orada da aynı panik havasının varlığını gördüm. Bizim heyetin ilk karaya çıktığı kent olan Trabzon'dan başlayarak Ankara'da biten yolculuğumuz sırasında son derece büyük telâşa tanık olduk. Hükümette olsun, en üst halk tabakasında olsun Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerde başlayan bir

soğukluk ve güya bizim tarafımızdan büyük bir askerî hazırlık yapılıyormuş diye alınan haberler üzerine ortaya çıkan bir telâş vardı.

İşe başladığımızda ilk yapacağımız, kısa süre içinde bütün bu kuşkuları dağıtmayı başarmak değildi. Çünkü bildiğiniz gibi bizim Türkiye'deki görevimiz belirli ve açıktı. Sovyet devletleri, Batı Avrupa ve Amerika'nın esareti altında bulunan Doğu ülkelerindeki ulusal demokratik hareketlere daima kendi sorunları doğrultusunda yardımcı olmuşlardır. Türkiye ile bizim aramızdaki ilişkilerde, güney komşumuza beslediğimiz başka duygulardan belki söz edilebilir, ama hiçbir zaman böyle bir nokta bulunamaz. Ayrıca benim, yalnız Sovyet Ukrayna'nın olağanüstü orta elçisi olarak gönderilmem de tüm Sovyetler Federasyonu ile birlikte Sovyet Ukrayna'nın Türkiye'ye karşı değişmez dostça duygular beslediğini açıkça ispatlar. Türkler benim yalnız Ukrayna'nın olağanüstü orta elçisi olarak değil, bizim tüm devletlerimizin tek ordusu olan işçi köylü Kızılordusunun komutanlarından biri olarak gelmeme de çok değer veriyorlar. Bu durum onların gözünde ne Ukrayna'nın, ne de Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı herhangi bir düşmanca niyet beslemediğini kanıtlıyor.

Bundan başka benim gidişim Türkiye'nin içinde bulunduğu son derece ağır koşullar sırasına raslıyor. Ağustos ayında, Türk ordusunun Yunanlılar tarafından yenildiği, Ankara'nın bile Yunan ordularınca alınma olanağı belirdiği bir zamanda Sovyet Ukrayna, Rusya'nın da onayıyla oraya bir elçi göndererek Türkiye'ye karşı dostluk eğilimini herkesten önce göstermek gereğini duymuştur. Bu olay bizim dostluk istediğimizi apaçık göstermiş oldu. Bütün bunlar Türk halkına da, Türk Hükümetine de Sovyet Devletlerinin ilişkilerini daha da sağlamlaştırmaya çalıştığını, bütün alanlarda bu dostluğu genişletmek ve bu

dostluğu şimdiye değin olduğundan daha sağlam ve sürekli kılmak istediğini ispat etti.

Bütün bu durumlar sayesinde bizim görevimiz oldukça kolay bir biçimde yürüdü. Başlangıçta, özellikle Hükümet çevresinin ve yöneticilerin bize karşı davranışları son derece iyiydi. Tahmin edileceği gibi bizim onlara karşı gösterdiğimiz samimi ve yürekten dostluk düzeyinde değildi kuşkusuz. Bir güvensizlik seziliyordu. Bizim tarafımızdan Türkiye'ye karşı düşmanca bir eyleme geçilmesinden çekiniliyordu. Ama bunu halk için söylemek doğru olmaz. Burada şunu memnunlukla belirtmeliyim ki, bize Türk halkının geniş bir bölümünün, Türk köylüsünün, Türk Ordu yöneticilerinin gösterdiği yakın karşılama gerçekten yürekten ve dostçaydı. Her yerde, sınırdan Ankara'ya değin her yerde Türk halkının çoğu tarafından dostça yakınlık gördük. Bütün anlaşmazlıkları, (başka bir sözcük kullanamıyorum, çünkü ciddi bir şey yoktu ve olamazdı arada) özellikle Sovyet Devletlerinin Türkiye'den uzak oluşuna, teknik işbirliğinin kurulamamasına, kötü bilgi alışverişine ve dostluğumuzun bozulmasını isteyen kişilerin ve devlet adamlarının kışkırtıcılığına bağlıyorlar. Bütün bunlar açıklandığı zaman, açık ve uygun kanıtlarla sözleşmelerimize bağlı kaldığımızı, Türkiye ile dostluğu uluslararası ve ayrıca Doğu politikamızın temel taşı olarak kabul ettiğimizi ispatladığımız zaman, artık bütün işimiz - bizler için - basit ve kolay bir yola giriverdi. Ve bunun sonucu olarak da Türkiye'nin yönetici çevresinin bize karşı davranışı kesinlikle değişti.

Bizim için en önemli, nazik sorunlardan biri Fransa Türkiye anlaşmasıydı. Biz bu sorunu, bu anlaşmanın ne olduğunu, Türk Hükümetinin niçin bu anlaşmayı yaptığını, hangi koşullarda imzaladığını açıkça ortaya koyduğumuz zaman ben şuna inandım ki, bu anlaşma bize karşı hiçbir düşmanlık taşımıyor. Bunun imzalanması

Türkiye için yalnızca iç ve uluslararası durumunun açıkça yazıya dökülmesinden başka bir şey değil.

Benim ve bizim heyetin bütün elemanlarının edinmiş olduğu izlenimlerden en belirgin olanının, ülkenin maddi durumunun ağırlığı olduğunu belirtmem gerekir. Kentlerden köylere değin her yerde gözlerimizin önüne serilen büyük bir ekonomik yıkım ve başıboşluk oldu. Ülke on iki yıldır savaş içinde bulunuyor ve savaşın bütün ağırlığı müslüman halkın omuzlarına yükleniyor. Çünkü askerlik yükümlülüğünü yalnızca onlar taşıyorlar. (Araplar ve Kürtler de eski Osmanlı İmparatorluğu devrinde askere alınmıyorlardı.) Yukarda söylediklerim Anadolu Türkiyesi topraklarında karşılaştığımız manzaradan sonra çok daha iyi anlaşılır. Köylerin hemen hiç birinde erkek nüfus yok. Ya ölmüş, ya da cephede bulunuyor. Yalnızca ihtiyarlar, kadınlar ve yeni yetişen çocuklar çalışıyor. Maddi kaynakları tükenmiş. Ne işe yarar hayvanları, ne de taşıt araçları var ellerinde. Boş kalan, işlenmeyen topraklar yüzde elliden az değil.

Ama bu arada şunu da belirtmem gerekir ki, bütün bu korkunç ekonomik yıkıma rağmen asıl Türk köylüsü daha savaşa devam edebilir ve edecek. Bütün bunlar şunu açıklıyor: Birincisi, Türk halkının büyük çoğunluğu arasında şu bilinç yaşıyor: Eğer savaşla elde etmeyi başaramazlarsa, bağımsız Türkiye'nin sonraki yaşamı daha kuşkulu olacak. Öte yandan Yunan askerlerinin yerlerinden kovduğu ve imha ettiği Batı Anadolu vilâyetlerinden gelen on binlerce, yüz binlerce göçmen bu durumu daha gerçekçi ve açık bir biçimde gözler önüne seriyor. Bu göçmen dalgası, köylülerin ve ordunun maneviyatının yükselmesi için en etkili propaganda oluyor.

Türkiye'nin genel durumunu yakından gördükten sonra şuna da kesinlikle inandım: Eğer Türk Hükümeti Fransız Türk anlaşmasını imzalamamış olsaydı Türkiye'-

nin savaşı daha fazla sürdürmesi olasıydı, düşüncesine inanmıyorum. Az da olsa Anadolu Türkiye'sinin yitirdiği bölgelere sırtını dayamasını sağlayan bu Fransız Türk anlaşması başarı şansı yüksek olarak savaşa devam etme olanağını ortaya çıkartıyor. Sovyet Federasyonuna ve Sovyet Ukrayna'ya karşı ilişkiler konusuna değinilmiyor. Yine söylüyorum, bize karşı yorumlanabilecek hiçbir nokta yok bu anlaşmada. Şunu da memnunlukla belirtebilirim ki, Türk Hükümeti bu anlaşmayı imzalamadan önce bütün tedbirleri almış. Zamanında dost devletlere görüşmelerin gidişi hakkında bilgi vermiş ve bizim ilişkilerimize zarar verebilecek hiçbir maddeye izin vermemiş. Türk Hükümeti bizim buna kesinlikle inanmamızı sağlamak için, bana bu işle ilgili, Ankara Hükümetinin elinde bulunan bütün dokümanları önüme serdi.

En önemli askeri sırlara varıncaya değin incelemem için bana izin verilmişti. Türk ve Yunan orduları arasındaki askeri yazışmaları, orduların ihtiyaçlarını, sayılarını, silâh sayı ve niteliklerini, cephe gerisi durumlarını... hemen her şeyi öğrendim. Şunu söyleyebilirim ki, şimdi Türk silâhlı kuvvetlerinin genel durumunu hemen hemen Ukrayna ordusununki gibi biliyorum. Buna göre Türk Hükümetinin Sovyet Ukrayna temsilcilerine nasıl davrandıkları, güvendikleri üzerinde bir yargıya varabilirsiniz. Bütün dairelerde içinde bulunulan durum hakkında bize seve seve bilgi verdiler. Gerçek bilgiler, gerçek kaynaklardı bunlar. Yalnız siyasal alanda değil, ticaret, ekonomik, kültürel alanda da aramızdaki ilişkileri güçlendirme olanakları tanıdılar. Ayrıca şu anda Ankara'da bir heyet kurulması hazırlıkları sürüyor. Bu heyet yalnız diplomatik temsilcilerden değil, Milli Eğitim, ticaret, sanayi gibi kurumların temsilcilerinden oluşturulacak. Bunlar ilk olarak diplomatik ilişkilerin yanısıra, öteki bütün konularda, kısmen de millî eğitim alanındaki ilişkileri düzenleyecek.

Ankara'da olsun, bütün öteki yerlerde olsun, Sovyet Ukray'na ve Rusya'nın, millî eğitimi düzenleme alanında Türkiye'nin yardımına koşması istendiği söyleniyor. Bu arada Türk gençlerinin bizim yüksek okullarda öğrenim görmesi konusu da atıldı ortaya. Benim tarafımdan bu konuda Sovyet Ukrayna'nın seve seve yardımcı olacağı açıklandığı zaman her tarafta büyük bir minnetle karşılandık. Hele bir kentte, Yozgat'ta, en yakın dostluk gösterileriyle karşılaştık. Orada liseli gençler ve öğretmenler yoldaş Gringo ve Lunaçarskiy adına telgraf yollamışlar. Bu telgrafta devletimize karşı yakın dostluk duydukları belirtiliyormuş.

Daha sonra bütün bu ilk sorunlar aydınlandı ve genel durum ortaya çıktı. Böylece öteki sorunu çözmeye giriştik. Bizim asıl görevimiz olan, yani Sovyet Ukrayna ile Türkiye arasında kurulacak dostluk ve destek koşullarının görüşülmesi sorununa. Büyük bir memnuniyetle söylemek zorundayım ki, bütün bu anlaşmanın koşullarını görüşebilmek ve anlaşmayı sağlamak için çok az bir süre vardı elimizde. Alışılmış diplomatik usullerden ayrılınca bütün bu işler için topu topu 4 - 5 gün yetti. Yani bütün işin teknik yanını tamamlamak için istenen süre kadar. İşin aslı bunun çok açık ve her iki tarafı da ilgilendiren genel sorunların ilk görüşmelerden sonra belirlenmiş olmasından ileri geliyor. Karşılıklı onaylayarak görüşmelerimize temel olarak Moskova Türkiye anlaşmasını aldık. Bizim durumumuzun ve Türkiye'nin durumunun özelliklerine bağlı olarak sırasıyla gereken düzeltmeleri yaptık. Ama yine de bu anlaşmanın genel temeli ve içeriği hemen hemen Rus - Türk anlaşmasının aynıydı.

Şimdi birkaç genel sonuç çıkartalım: Tam bir açıklık ve kesinlikle belirteyim ki, bizim bazı çevrelerdeki, Türkiye'nin Sovyet Devletlerine karşı dostça ilişkilerini değiştirdiğine ve düşmanlarımızın safına geçebileceğine

ilişkin bütün kuşkular değişti. Bu kuşkular tümüyle dayanaksızdı, çünkü Türk halkı bizimle dostça ilişkiler kurmaya eğilimliydi. Şuna inanıyorum ki, Türk halkını kendi eğilimini değiştirmek ve bize karşı ilişkilerini düşmanlığa çevirmeye zorlamak hiç bir zaman mümkün olamaz. Bunun olanaksızlığını ve Türk Hükümetinin de bize düşmanca cephe almasının sözünün bile edilemeyeceğini tekrar söylüyorum. Başındaki Mustafa Kemal Paşa'dan başlayarak Büyük Millet Meclisine değin bütün Türk Hükümeti en açık bir biçimde dostluğunu ve verilen taahhütlerin güvenilirliğini belirtiyor. Halklarımız arasında kardeşiik ve dostluğumuzu en ileri düzeye ulaştırmak, bu dostluk ve kardeşlik bağlarını çok ilerletmek ve sağlamlaştırmak üzere gereken bütün tedbirleri almak için kesin isteklerini sürdüreceklerini anlatıyorlar. Bu bağ, Türkiye'nin pek çok ileri geleninde, Batı Antantının yağmacılarına karşı, Batı emperyalizminden kendini korumak için oluşturulacak bir Doğu ülkeleri Antantı kurma gerekliliğini çıkarmış ortaya. Hattâ bazı belirli çevrelerde soruo, Sovyet Devletleriyle bir Federasyona gitme olanağı olarak görüşüldü. Kuşkusuz bunlar yalnızca konuşmalardan ileri geçmedi. Ama Türk yönetici çevrelerinin ve Türk halkının yönetici tabakasının Sovyet Federasyonu ile ilişkilerde özel bir yön almasını sağladı. Bu nedenle kesinlikle rahat olabiliriz ki, Türkiye tarafından Türkiye'nin başında Büyük Millet Meclisi bulunduğu sürece bize karşı hiç bir tehlike çıkmayacaktır. Şundan da emin olabiliriz ki, bizim genel çıkarlarımız bu güney komşumuzla dostluğumuzu sağlamlaştırmayı ön görüyor. Bu orada, Karadenizin öteki yakasında da açık ve kesin olarak itiraf ediliyor. Ayrıca, her türlü tedbirlerin alınacağına, bizim ilişkilerimizin genişlemesi ve geliştirilmesine çalışılacağına, karşılıklı kötü haber alma sonucu ortaya çıkan yanlış anlamaların çabuk ve kesinlikle ortadan kaldırılaca-

ğına da güvenebiliriz.

İşte bize karşı dost ve kardeşlik duyguları besleyen Türk halkının şimdiki yöneticileri hakkında ve orada bize karşı beslenen dilek ve duygular hakkında söyleyebileceklerim bunlar.

AÇIKLAMALAR

(1) **Herbert Harrington:** 1919-1922 yılları arasında, İstanbul'un müttefiklerce işgali sırasında Büyük Britanya'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri. İstanbul'un Trakyanın, Çanakkale'nin ve müttefiklerin işgali altında bulunan öteki bölgelerdeki siyasî ve sivil yöneticileri ona bağlıydı. 1920 yılından sonra İngiltere'nin Yakın Doğu'daki tüm hava ve deniz kuvvetleri de onun emrine verilmişti.

(2) **Trapezund (Trabzon):** Doğu Anadolu'nun, M. Ö. IV. yüzyıldan beri ekonomi ve ticaret merkezi oluşu yönünden oldukça önemli bir liman kenti. Bayburt ve Erzurum üzerinden İran'a, Tebriz ve Tahran'a giden eski kervan yolu buradan başlar. Aynı zamanda Musul, Sivas ve Diyarbakır'la da yol bağlantısı var. Birinci Dünya Savaşının (1914-1918) başlarında Türkler İstanbul'dan deniz yoluyla sol cepheyi ve kısmen de Kafkas Orduları merkezinin destek ve ikmalini Trabzon üzerinden sağladılar. 1915 yılı ilkbaharında Lyahov komutasındaki 156 taburdan oluşan Rus birlikleri deniz kıyısı boyunca Trabzon'a karşı saldırıya girişti. Denizden Karadeniz donanmasının da desteğiyle 18 Nisan'da kenti işgal etti. Kent Rusların elinde 1918 Şubatına değin kaldı. Eski Rus ordusu askerleri 1918 yılında orada muazzam yedek yiyecek, cephane, demir yolu malzemesi, liman yapım malzemesi bırakarak geri çekildi. Vehip Paşa komutasındaki 37'nci Türk Piyade Tümeni tarafından şehir geri alındı. 1919-1920 yıllarında İngiliz ve Fransızların elinde bulunuyordu. Denikin'in Beyaz Rus Ordusuna cephane ve öteki savaş gereçleri yardımı gönderiliyordu buradan. Trabzon'da 1919 yılı sonbaharında bilinmeyen bir nedenle el bombaları ve cephane depolarında korkunç bir infilâk oldu. Bu infilâk sonunda kentin doğu kesimi yandı. Yangın başka büyük bir kayıp vermeden güçlükle söndürülebildi.

(3) **Anatoliva (Anadolu)** Anatoliya (Türkçe Anadolu) adı altında Küçük Asya, ya da Anadolu yarımadasının batı ve kuzey-doğu kesimi bilinir. Kuzeyinde Kara Deniz, batısında İstanbul ve Çanakkale boğazları, Marmara ve Ege Denizleri, güneyinde ise Akdeniz vardır. Yüzölçümü 800.000 kilometre kare, nüfusu dokuz milyondur. Güneydoğu ve güneyinden Toroslarla çevrilidir. Bu Toroslar Mersin'in batısından başlar. Harput ve Erzurum yöresine değin uzanır. Anadolu'nun doğu sınırı genellikle Trabzon'dan gelen meridyen olarak kabul

edilir. Tüm Anadolu'nun coğrafi durumu üç bölüme ayrılır: 1. Doğu Sivas'tan doğuda olan kesim. 2. Batı Anadolu: Ege ve Marmara denizi havzasına değin uzanan Eskişehir Afyonkarahisar çizgisinin batı kesimi. 3. Orta Anadolu: Batı ve Doğu Anadolu arasındaki Kara Deniz havzası ve denizlere doğru bir eğimi olmayan İç Anadolu kesimi. Şu sırada Türkiye'de Doğu Anadolu denince Sivas'tan başlayıp Sovyetler Birliği sınırına değin uzanan ülkenin kuzey-doğu bölümü akla gelir. Emperyalist savaş öncesi ise Doğu Anadolu için Erzurum, Van, Bitlis vilâyetleri adları kullanılırdı.

(4) **Pontus** **Pontus Devleti:** Küçük Asya yarımadasının kuzeydoğu bölümünde ve bugünkü Türkiye'nin kuzey kesimindeki, Boğaziçine değin uzanan tüm Anadolu Karadenizi kıyılarında M. Ö. IV. yüzyılda kurulmuş devletlerden biri. O sırada Anadolu'da birkaç bağımsız devlet vardı: Kapadokya, Pontus ve Vifniya. Bugünkü Trabzon, Erzincan, Sivas yörelerinde Pontus (Pont) devleti bulunuyordu. Coğrafi bakımından tüm Karadeniz kıyısındaki dar şeride Pont adı veriliyordu. Bu şeridin kuzeyinde Karadeniz, doğusunda Çoruh nehri, batısında İstanbul Boğazı, güneyinde ise Karadeniz kıyılarına paralel olarak uzanan aşılması güç yüksek tepelerden oluşan Pont-Toros dağları bulunur.

Pontus Devletinin başkenti Trabzon'du. Günümüze değin son derece güzel Yunan ve Roma çağına ait pek çok mimari yapıt kalmıştır burada: Kale kalıntıları, kent surları, saray, kilise, köprü, hamam ve sarp kayalara oyulmuş manastır kalıntıları...

(5) **Pontus Devletinin yeniden kuruluşu:** Eski Osmanlı İmparatorluğunun toprakları Emperyalist savaş sırasında Antant ülkeleri arasında bölünmüş ve Yunanistan'ın payına İzmir bölgesi ile Ege Denizindeki Türk adaları düşmüştü. 1920 Ağustosunda Türk delegelerinin imzaladığı Sevr Antlaşması Türkiye'nin bölünmesini ve müttefiklerin kolonisi haline dönüşmesini onaylamıştı. Türkiye'nin Rumların önemli ölçüde çok bulunduğu Doğu bölgelerinin kaderi konusu ise bu anlaşmada saptanmamıştı. Ateşkesten hemen sonra Türkiye'deki Rumlar arasında Türk toprakları üzerinde bağımsız Rum Devletinin kuruluşuna dayanan iki temel görüş çıktı. Bunlardan biri Rumların % 12 - 20 oranında bulunduğu Batı Anadolu bölgesini kapsıyor ve bağımsız bir devlet kurmak ile Yunanistan'a bağlanmak isteği arasında bocalıyorlardı. İkinci görüş ise M. Ö. IV. yüzyıldaki Pontus devletinin yeniden kurulmasını amaçlıyordu. Başkent olarak da 1919 yılından beri Pontus hareketinin merkezi durumundaki Trabzon saptanmıştı. (Trabzon vilâyetinde 1914 resmi sayımına göre %14,3 oranında, 161.574 Rum halk yaşıyordu.) Batı Anadolu'daki Rumların ayrılma cereyanı Yuna-

nistan'ın İzmir'i işgalinden ve bu bölgenin Yunan hükümetinin hakimiyeti altına kesinlikle geçisinden sonra sönmek zorunda kaldı. Pontus hareketi ise Atina ve İstanbul Rumları tarafından propagandayla, para ve silâh bakımından desteklendi. Karadeniz kıyılarının hemen hemen tüm Rum aydın sınıfı ve din adamları Rum Pontus devletinin kurulması ideali çevresinde toplandı. (Sınır olarak şöyle düşünülüyordu bu devlet: Karadeniz kıyıları, Çoruh nehri-Sivas kenti). Bu hareketin önde gelen elebaşılarından biri olarak da Trabzon Metropoliti Hrisantos ün yaptı.

(6) **Kira'nın seferi** M. Ö. 403 yılında Küçük Asya Satrapı (hükümdarı) olan Küçük Kira, Pers tahtını kardeşi II. Artakserks'in elinden almak istedi. Kira bu amaç için muazzam bir ordu topladı ve Efes'ten yola çıktı. Tüm Küçük Asya yarımadasını ve Kilikya'yı geçerek Pers krallığının başkenti olan Babilon'a yürüdü. İki düşman ordunun karşılaşması M.Ö. 401 yılında, Ekim ayında Babilon yakınlarındaki Kunaksı kentinde oldu. Artakserks de muazzam bir ordu toparlamayı başarmıştı. Bu savaşta Kira'nın askerleri bozguna uğradı ve Kira'nın kendisi de öldürüldü. Kira'nın ordusunu oluşturan ücretli askerlerin komutanlarından biri de, sonraları tarihçi ve filozof olarak ün yapan, Sokrat'ın izleyicilerinden, ünlü bir Atinalı soylu ailesinden gelen, Yunanlı savaşçılardan Ksenefon'du. Ksenefon bu Yunanlıları yurtlarına geri götürmeyi üzerine aldı. Bu iş için peşlerinden gelecek Pers hafif piyadelerinin ve atlılarının takibinden kurtulmak, onların Yunanlıları çember içine alıp imha etmelerine engel olabilmek amacıyla son derece dolambaçlı ve uzun bir yol seçmişti. Yunanlılar düşman askerlerinin ateşi altında ilerlediler, güç, vahşi, tanımadıkları dağlık bölge ve ülkelerden, hiç alışık olmadıkları sert iklimli yerlerden yiyecek sıkıntısı içinde geçmek zorunda kaldılar. Bu birkaç yıl süren yürüyüş sırasında Yunanlılar 4000 kilometreden fazla yol katettiler. Ksenefon parlak bir komutanlık yaparak başardı bunu.

(7) **Minareler** Yuvarlak ya da yukarı çıkıldıkça hafifçe daralan yukarı kesimde balkonları bulunan kule. (Bizdeki yangın kulelerine benziyor.) Bütün müslüman camilerinin ayrılmaz bir parçası halinde. (Yalnız bazı müslüman tarikatlarında, örneğin Vehabilerde camilerde minare bulunmaz.) Bu kulelerden hoca (din adamı) ya da müezzin (dinî tellâl) bağırarak dindarları günde birkaç kez belirli saatlerde ibadete çağırıyor. Böylece minareler Hristiyan kiliselerindeki çan kulesi ödevini görüyor.

(8) **Yunan - Türk Savaşı** Bu savaş 1919 yılı baharında başlamış, Lozan antlaşmasının imzalandığı 24 Temmuz 1923'e değin sürmüştür. Bu süre içinde Yunan ordusunun 1922 yılında 350 bine varan

muazzam sayısından başka önemli ölçüde de Yunan donanması tarafından abluka altına alınmanın ve askeri malzeme ithaline izin vermeyen İngiliz ve Fransızların ithalat üzerine koydukları kontrolun doğurduğu sıkıntı çekildi.

(9) **Bahşiş**: Hediye, sadaka.

(10) **Lazistan**: Trabzon ile Batum arasındaki bölgenin adı. Sınırları: Kuzeyde Kara Deniz, güneyde Pontus Toroslarının en yüksek tepeleri, doğuda Çoruh nehri ve batıda ise aşağı yukarı Trabzon-Gümüşhane hattı. Bütün bu yöre dağlık bir arazi. Araba yolu bile yok doğru dürüst. Hatta deniz kıyılarında bile düzgün araba yolu yok. 6 - 8 kilometrelik dar kıyı şeridinin büyük çoğunluğu ekilebilir ve işlenir arazi. Halkın büyük çoğunluğu bu bölgede, daha çok da Rize, Artvin, Hopa gibi güzel portakal bahçelerinin bulunduğu büyük merkezlerde yaşıyor. Bölgenin genel yüzölçümü yaklaşık olarak 4600 kilometre kare; nüfusu ise resmi rakamlara göre % 80'i Lâz olan 200 bin kişi. Şimdi Lâzistan bağımsız bir vilâyet ve en önemli kenti de Rize. Lâzların Gürcülerle yakın akrabalıkları var. Gerçi kendilerine özgü dilleri var (oldukça bozuk bir dil), ama islâm dinini kabul etmişler. Gürcistan'ın bölünmesinde Lâzlar da Batum bölgesinde yaşayan, Acaristan Muhtar Devleti'ni kuran Acar'lar gibi bir durum geçirmişler. Lâzlar çok iyi denizci olarak göze çarpıyor. Bütün Türk ticaret filosu lâzların yönetimine girmiş durumda.

(11) **Osman - Aga**: Aslen lâzdır. Türkiye'nin önde gelen kişilerinden biri. Ankara hükümetinin çağrısına hemen «evet» demiş; çetecilerle ve Yunan askerleriyle savaşmak için emrine verilen lâzlardan güçlü bir milis birliği oluşturmuştur. Giresun'dan cepheye gidecek biçimde örgütlenen Osman Ağa'nın milis kuvvetleri kendine göre bir yol çizmiş, önlerine gelen tüm Rum köylerini yerle bir etmiş, içindekileri öldürmüştür. 1921 yılında Milli ordunun kurulmasından sonra Osman Ağa Alay komutanı rütbesi almış, kendi lâz birliğine Alay adını vererek Orta ve Kuzey Anadolu'da örgütlenen Rum çeteleriyle sürekli, amansız bir savaşa girişmiştir. 1922 - 23 yıllarında Osman Ağa'nın lâzları Mustafa Kemal'in şahsını koruma görevi almıştır. (Şimdi de bu görevi sürdürüyorlar) 1923 yılı sonbaharında Osman Ağa, Meclis'te muhalif gruptan ünlü ve çok gözde milletvekili Ali Şükrü'yü öldürtmüştür. Tüm ülkede ve Mecliste bu ölüm öylesine öfkeyle karşılanmıştır ki, Osman Ağa hemen polis tarafından tutuklanmış ve yargılanması bile yapılmadan evinin kapısı önünde asılmıştır.

(12) **Konstantin'in Ordusu**: Burada Yunan Kralı XIII. Konstantin'in ordusundan söz edilmektedir. Bu ordu İzmir ve çevresinin iş-

gali (1919 - 1922) sıralarında barışsever müslüman yerli halka korkunç bir vahşetle saldırmıştır.

(13) **Hugenot**: Fransız protestanlarının (Kalvinistlerinin) adı. XV, XVI, XVII. yüzyıllarda Hugenotlar hakkında Kral yönetimi tarafından kovuşturma açılmıştır. IX Charles'ın emriyle bu kovuşturmalar aşırı ölçülere vardırıldı. Saray üyelerinden olan, gerek Paris'te yerleşmiş, gerek taşrada oturan Hugenotlara hiç aman verilmedi. Hugenotlar katledildi. (24 Ağustos 1572). Kovuşturmalar 1789 Büyük Fransız İhtilâline, protestanların siyasal eşitlik almalarına değin sürdürüldü. Üç yüzyıl süren bu baskılar sonunda pek çok Fransız Hugenot ailesi yurt dışına, Kanada, Amerika, Almanya, Hollanda ve öteki ülkelere göç etmek zorunda kalmıştı.

14) **Said Şamil**: Dağıstan dağlarının önderi, geçen yüzyılın 40 ila 60 ıncı yılları arasında Kuzey Kafkasya'da Rus ordusuyla uzun yıllar süren savaşlarda inatçılığıyla üne kavuşan Şamil'in torunudur. Savaş 1859'da Şamil'in tutsak edilmesiyle bitti. Şamil'in karılarından biri oğluyla birlikte 1880 yılında İstanbul'a gidip yerleşmiş ve Said Bey orada 1897 yılında doğmuştur. Said Şamil Türkiye'de çok iyi bir öğrenim görmüş, Kur'an öğrenmiştir. Çok iyi Fransızca biliyormuş. 1920 - 21 yıllarında Dağıstan'daki Sovyet yönetimine karşı savaşan isyancıların elebaşılarından biri olarak ortaya çıktı. Dağlılar arasındaki dedesi Şamil'in adının ününden yararlanmak isteyen öteki elebaşılar tarafından çağrılmıştı Dağıstan'a. 1920 Ekiminde başlayan, 1921 Martına değin süren isyan sırasında Said kendini bir önder ve örgütçü olarak gösteremedi. Oysa çok cesur biriydi. Gürcü menşevikler ile İngiliz ve Fransızlar tarafından desteklenen isyanın bastırılmasından sonra Said Türkiye'ye, Sivas'a kaçtı. Oradan da İstanbul'a geçti. Şimdi Fransa'da bulunuyor.

(15) **Ferid Damad Paşa** Damad Ferid Paşa da denir. 1911 yılında etkin bir biçimde siyasete atılan Türk siyaset adamlarından. Mutlakiyetçi ve İngiliz yanlısı biri olarak dikkati çekmiştir. Türkiye'nin katıldığı Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros mütarekesinden sonra Genç Türkler, «Birleşme ve Gelişme» (İttihad ve Terakki) partisinin önderleri olan Enver, Cemal Talât Paşalar ve öteki ileri gelenler hemen Türkiye'den kaçtılar. Ülkede iktidar İzzet paşa kabinesinin eline geçti. İzzet Paşa kabinesi gerek müttefikler, gerek «İttihad ve Terakki» üyeleri arasında daha az itibarı olan bir hükümetti. Müttefiklerin baskısı sonucu İzzet Paşa kabinesi iktidarda tutunamadı İngilizler, aşırı Antant yanlısı olan bu yeni kurulan kabinenin başına yukarda adı geçen Damad Ferid Paşa'yı getirdiler.

1920 yıl. ilkbaharında yapılan Meclis seçiminde milliyetçilerin elde

ettikleri zaferin etkisiyle Damad Ferid Paşa istifa etmek zorunda kaldı. 16 Martta İstanbul'da İngilizlerin süngü zoruyla Meclisi dağıtmalarından sonra Damad Ferid yeniden kabinenin başına geçti. Ama bu kez İktidarda uzun süre kalamayarak hemen istifa etmek ve yerini Tevfik Paşa kabinesine bırakmak zorunda kalmıştır. 5/III/1919, 5/IV/1920 tarihleri arasındaki kısacık sürede Damad Ferid tam beş kez kabine kurmuştur.

(16) **Türkiye'nin idari yönetimi**: 1922 yılına değin Türkiye'nin en büyük idare bölümü «vilâyet»di. Gerek yüzölçümü, gerek nüfus bakımından yaklaşık olarak Rusyadaki merkez bölgesi, ya da Ukrayna'daki vilâyetlerden biraz daha büyüktü bunlar. Her vilâyet bir vali yönetiminde (Rusyadaki General-vali) bulunuyordu. Vilayetler, başlarında mutasarrıf (Rusyadaki vali) bulunan sancaklara; Sancaklar, başında Kaymakam bulunan kazalara (ilçe) bölünüyordu. Kazalar birkaç nahiyeden (bucak) oluşuyordu. Nahiyelerin başında ise Müdürler (Bucak Müdürleri) bulunuyordu.

1922 yılında yapılan ülkenin idari bölüm reformu sonunda Valilikler kaldırıldı, sancaklar vilâyetlere dönüştürüldü ve başlarındaki mutasarrıflar (valiler) kaldı. Sancaklar (yeni vilâyetler) kendi içlerinde kaza ve nahiyelere bölündüler. Şimdi yeniden birkaç vilâyetin başına bir vali getirilmesi tasarlanıyor. Yani eski idari yönetim ve bölümü yeniden kurmak, yeni yeni bölümler oluşturulmak isteniyor.

(17) **«Müdafaa ve Hukuk Örgütü»** Dünya savaşı sonunda Türkiye'nin yıkılışı, ve Müttefikler, Yunanlılar ve Ermeniler arasında bölüşülmesi tüm Türk aydınlarını, özellikle asker çevresini ulusal çıkarların korunması bayrağı altında toplanmanın gerekliliğine inandırdı. Yunanlıların ve Ermenilerin propagandasına karşı koyacak meşru bir örgüt kurulması fikri 1920 başlarında İstanbul'da toplanan toplumsal ve ekonomik örgütün temsilcilerinin çağrıldığı «Millet Meclisi»nde ortaya atıldı. Aynı zamanda tüm Anadolu'nun, özellikle Rum ve Ermenilerin tehlike yarattığı Doğu vilâyetlerinin bağımsızlığını öngören bir örgütün temeliydi bu. Daha çok «Trabzon ve Erzurum toplumunun ulusal haklarının korunması» (Müdafaa ve Hukuk) amacıyla faaliyete geçmişti.

1919 Mayısında Damad Ferid Paşa hükümetince Anadolu'ya, Doğu vilâyetleri ordusu Müfettişi olarak, Anadolu Ordularını hükümet yanına çekmek gibi bir gizli görevle gönderilen Mustafa Kemal Paşa, hemen Anadolu'nun müttefikler tarafından işgal denemesinin karşısında savunulması hazırlıklarına başladı. Mustafa Kemal'in gelişi sırasında Erzurum'da Kâzım Karabekir, Sivas'ta Selâhaddin Bey, Ankara'da da Ali Fuat adlı Generaller, Anadolu toplumunun ileri gelenleri ve yukarda sözü geçen «Ulusal Hakların Korunması» (Müdafaa ve Hukuk) örgü-

tünün yöneticileriyle temas halinde Anadolu'da bu örgütün iskeletini kurmuşlardı. Örgüt orduya dayanarak yönetimi ele alabilir ve İstanbul Hükümetine boyun eğmekten vazgeçebilirdi.

Mustafa Kemal 10 Temmuz 1919'da «Doğu Vilâyetleri Ulusal Hakların Korunması Cemiyeti» kongresinin açılışında bulundu. Erzurum'da yapılan bu kongre Türkiye'nin ulusal sınırlarını belirleyen geleceğe ilişkin aldığı kararları ilân etti. Mütarekeden sonra Padişahın dağıttığı meclisin (Parlamento) yeniden toplanmasına karar verdi. Sivasta yeni bir kongre yapılacağı, tüm Anadolu ve Rumeli (Avrupa Türkiyesi) ulusal örgütlerinin birleştirileceği ilân edildi. Erzurum kongresinin gizli kararları arasında bir Merkez Komitesi kurulması da saptanmıştı. Bu komiteye seferberlik ilân etme yetkisine varıncaya değin en geniş yetkiler verilmişti. Kongrenin açık kararları müttefiklerin de bilgisine sunulmuştu. Sivas Kongresinde de Erzurum Kongresinin kararları onaylandı ve «Anadolu ve Rumelinin Ulusal Haklarını Koruma Örgütü»nün (Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Cemiyeti) Merkez Komitesi seçildi. Komitenin başkanlığına da Mustafa Kemal getirildi.

Meclis İstanbul'da toplandı. Ama yalnızca tüm Türk köylülerini topraklarını korumak için dövüşe çağıran «Ulusal ant»ı hazırlamayı başarabildi ve İngilizler tarafından 16 Mart 1920'de dağıtıldı. Meclisin en önde gelen milliyetçi üyeleri ise İngilizler tarafından Malta adasına sürüldü.

Birkaç arkadaşıyla birlikte Anadolu'da kalan Mustafa Kemal tüm Türk halkına bir çağrıda bulundu. Bu çağrıda İstanbul'un müttefikler tarafından işgal edildiğinden ve «Anadolu ve Rumeli Ulusal Hakları Koruma Örgütü»nün Ankara'da «Türkiye Büyük Millet Meclisi» adı altında toplanma kararından söz ediliyordu. Meclis Nisan 1920'de toplandı Ankara'da.

Böylece «Hakların Korunması Örgütü» Mustafa Kemal'in yönetiminde Türkiye'nin ulusal hareketlerinin gelişmesi konusunda çok önemli bir rol oynadı.

1923 yılında bu örgütler daha çok açık bir liberal-burjuvazi yanlısı görünen programa sahip güçlü bir parti örgütü olan Halkçı Hükümet Partisiyle kaynaşarak yok oldular.

(18) **Köy ve şehir mahalli yönetimi örgütleri birliği** Köy ve şehirlerdeki mahalli yönetimlerin temsilcilerinden oluşan bu örgüt, cephe gerisi hizmetleri, yaralılara yapılacak hizmetleri sağlar. Yiyecek ve tahliye noktalarının donatılması yoluyla, ön ve ara bölgelerindeki pansuman noktalarının, hastanelerin, yaralıların taşınması için sıhhiye ağırlıklarının donatılması yoluyla cephe gerisi ve yaralı hizmetlerini gören örgüt. Bütün bu kurumlar ordunun hizmetlerine genel

yardım yapmak amaciyle kurulmuş, Çar yönetimi sırasında ordunun tüm hizmetleri, ikmali bu kuruluş tarafından yerine getirilmiş, desteklenmiştir.

(19) **Trabzon'daki Rus askeri malzemeleri**: 1917 yılı başlarında, özellikle Ekim ihtilâli sırasında Rus Ordusu Türkiye'de Trabzon'dan Van gölüne değin 700 kilometrelik geniş bir cephede yayılmıştı. Bu arada yavaş yavaş yıpranmış ve yurda geri dönmeye çalışarak kendiliğinden bu bölgelerden çekilmeye başlamıştı.

Ordunun yıpranması cephe gerisinden başlıyordu. Direkt destek felce uğramıştı. Bunun sonucunda cephedeki askerler tüm ağırlıklarını geride b rakarak çekilmek zorunda kalmışlardı. Yiyeceksiz kalan atları, tüm yedek malzemeyi, cephaneyi ve topları geri götürememişlerdi. Özellikle en bol yedek malzeme ise Trabzonda bırakılmıştı. Daha ilerdeki cephelere Trabzon Kemah Erzurum şosesiyle iletilmek üzere deniz yoluyla getirilen tüm malzeme ve ayrıca liman yapım malzemeleri vardı Trabzon'da. Aynı zamanda limanda Batum . Trabzon arasında deniz kıyısı boyunca döşenecek askeri demiryolu için getirilmiş demiryolu malzemesi de bulunuyordu. Trabzon en çok deniz yoluyla tahliye edildi. Ama tahliye gemilerinin yetersizliği yüzünden özellikle organizasyonun bozuk olması nedeniyle yalnız askerler götürülebilmişti. Tüm yedek malzeme ise kaderine terkedilmek zorunda kaldı. Rus ordusunun Trabzon'da bıraktığı bu malzemelere Denikin ordusunca kurulan (1919-1920 yıllarında Trabzon'da çalışan) bir komisyon tarafından 70 milyon ruble değer biçildi. Bu malzemenin büyük bir bölümü Türkler tarafından hiçbir korunma ve yararlanma tedbiri alınmadığı için mahvoldu gitti. Öyle ki, 28 Şubat 1918 den Mart 1919 sonuna değin Türkler bu terkedilmiş malzemelerin tam anlamıyla sahibi durumundaydılar. 1919 ilkbaharında İngiliz hükümeti bütün bu malzemeye el koydu ve bunları kendi gereksinimleri için kullanmaları amacıyla Denikincilere bıraktılar. Cephaneleriyle birlikte muazzam yedek malzeme depolarını da yok eden infilâk ve para ve işçi bulunamaması yüzünden bu malzemelerden onlar da tam anlamıyla yararlanamadılar. Komisyon topu topu 200 bin ruble (komisyon üyelerinin dediğine göre) değerinde türlü malzeme götürebildi. Geri kalan o her türlü (özellikle otomobil motoru) muazzam yedek parça kütlesini yabancılara kendi çıkarları için sattılar.

(20) **Statsionerler** Savaş gemileri. Bunlar yabancı bir ülkenin limanında, ya da bu limanda olduğu gibi demir atılacak k yıda, o kentte, ya da yakın bölgede yaşayan kendi uyruklularını korumak amacıyla, ya da o kıyı ve limanın korunması amacıyla bulundurulurlar.

Bu statsionerler genellikle ufak gemiler, gambot (küçük top taşıyıcı gemiler), küçük kruvazörler ve mayın gemileri biçiminde olabilirler.

(21) E. Rekiyu: XIX. yüzyıl sonlarının ünlü Fransız coğrafyacısı.

(22) İleri: Radikal halkçı yönetim (Cumhuriyet) taraftarı bir İstanbul gazetesi. Sahibi Suphi Nuri Bey'di.

(23) Vahit: İstanbul'da basılan halkçı bir gazete. Sahibi ünlü dergici Ahmet Emin. Dünya Savaşı sırasında Genç Türkler partisinin (İttihad ve Terakki) organıydı. 1920 - 1923 yılları arasında reformcu sayılıyordu. Şimdi ise hükümeti destekleyen bir tutumda görünüyor.

(24) Piastr (kuruş) Türkiye'de bir para birimi. Nominal değeri Türk altın lirasının yüzde biri. 6,6147 gram ağırlığında saf altına eşit. 10/25 funt İngiliz sterlinine, yani 8 ruble 46 kapek altına eşit. Dünya savaşı ve son Yunan Türk savaşının sonucunda kâğıt para ortaya çıkınca, kâğıt para karşılığı altının azalması yüzünden kendi eşiti olan altından 8 kez değeri düştü. Şimdi bir altın lira 8 kâğıt liraya eşit işlem görüyor.

(25) Kilikya: Akdeniz'in kuzey-doğu kıyılarında, Torosların güneyindeki bölgenin adı. Güney sınırında Suriye var. Toros dağlarından çıkan bol sulu ırmaklara sahip son derece verimli bir bölge. En önemli şehirleri Mersin, Adana ve İskenderun. Mersin ve İskenderun aynı zamanda bölgenin limanları. Pamukçuluğun en önemli merkezi. Sevr antlaşmasına göre tüm Kilikya Fransa'ya bırakılmıştı. 1919 ilkbaharında Fransızlar burayı işgal ettiler. Mustafa Kemal Paşa'nın düzenli ordusunun da desteğiyle sürdürülen inatçı çete savaşları Fransızları Türklerle barış yapmak ve Kilikya'nın kuzey kısımlarından çekilmek zorunda bırakt:. Ellerinde yalnızca İskenderun ile güney kısım kalmıştı. 20.X.1921 yılında Fransa ile Türkiye barış antlaşmasını imzaladılar.

(26) Müftü Müslüman din ulemasının (bilginlerinin) üçüncü derecesi. Ulema, yani bilginler, kendilerini halkın hizmetine adarlar, özellikle yargı ve dinsel işlerle uğraşırlardı. (İslâmiyette din işleri ile dünya işleri birbirinden ayrılmıyor). İlk okulu bitiren gençler «medrese» adındaki en yüksek müslüman okullarına gidiyorlar. Hristiyanların papaz okuluna benziyor bu medreseler. Medresede «sofu» olarak dilbilgisi, mantık, ahlâk, belâgat, ilâhiyat, hukuk, Kur'an bilgisi ve Kur'an'ın tamamlayıcısı durumunda olan «Sünnet» kitabını okuyorlar. Medreseyi bitiren sofular en alçak bilim rütbesi olan yargıç «kadı» ünvanını alıyorlar. Bilgilerini tamamlayınca «müftü» oluyorlar. Müftünün görevi bütün dinsel ve dünyevi işlerde Kur'an ve şeriat hükümlerine göre bir hüküm vermek.

(27) **Türkiye Büyük Millet Meclisi**: Kısaltılmış: TBMM. 20/III/1924'de değiştirilip tamamlanmış 1922 yılı anayasası uyarınca kurulan Türk parlamento ya da Meclisine verilen ad. Devletin yasama ve yürütme yetkisi bu meclisindir. Yasama yetkisi meclisin kendisindedir ve yasaları kendi yapar. Yürütmeyi ise Devlet Başkanı ve Komiserler kurulu (Komiserlere Bakan deniyor) yapıyor. Meclis ülkenin tüm silâhlı kuvvetlerinin komutanlığı yetkisini Devlet Başkanına vermiş. Çünkü anayasaya göre bu yetki de Türkiye Büyük Millet Meclisinin. Bakanlar Başkan tarafından meclis üyeleri arasından seçiliyor ve bu işin de sorumlusu olan meclis tarafından onaylanıyor.

Seçme ve üyeliğe seçilme hakkından tüm Türk vatandaşları yararlanıyor. 25 yaşındaki herkes, ne servet durumuna, ne de başka bir durumuna bakılmaksızın bu haklarını kullanıyor. Seçim sistemi iki dereceli. Üyeler dört yıllığına seçiliyor. Devlet Başkanı ise meclis arasından yedi yıllığına seçiliyor, ikinci bir seçimle. Mecliste toplam 300 üye var. Bu durumda 50.000 seçmene bir üye düşüyor.

Şimdiki meclis üçüncü oluyor. Birinci meclis müttefik askerlerinin başkenti işgali ve İngilizlerin İstanbul'daki parlamentoyu dağıtması (16/III/1920) üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından 23/IV/1920 tarihinde Ankara'da toplantıya çağrıldı. Bu ilk meclise Anadolu'ya kaçmayı başarabilmiş tüm İstanbul parlamentosu üyeleri ve boş kalan yerlere de «Anadolu ve Rumeli Ulusal Hakları Koruma Örgütü» (Müdafaa ve Hukuk) cemiyetinin mahalli komitelerince seçilen üyeler katılmıştı.

(28) **Şeriat**: Müslümanların Kur'an'a bağlı ceza ve medeni yasaları. Din işleri gibi dünya işlerinde de buna uygun olarak yargılanırlardı.

(29) **Aşar**: Kur'an'a bağlı olarak tüm tarım maddelerinin 1/10'i oranında alınan vergi türü. Sonraları bu oran tüm üründen % 12,5 a kadar yükseltildi. Verginin yüksekliği ve alınma biçimi (mültezimler aracılığiyle) yüzünden öyle sorunlar çıktı ki, 1925 yılında kaldırılan bu vergi Türk köylüsü için tam bir belâ ve gelişmesine engel oldu. Yasaya göre bu vergi para olarak ya da mal olarak alınıyordu. Verginin toplanması belirli kişilere, mültezimlere verilmiş, onlar da bunu bir zenginleşme aracı olarak kullanmaya başlamışlardı. Öyle ki, artık vergiyi % 12,5 değil hemen hemen % 50 oranında alıyorlardı. Söz gelimi ürün fazla, fiyatlar düşük ise mültezimler vergiyi para olarak, eğer ürün az ve fiyatlar yüksek ise vergiyi mal olarak istiyorlar, alıyorlardı. Ayrıca eğer köylüler ürünü tarladan kaldırıp getiremiyorlarsa mültezimler malı tartmıyorlar ve ölçüde hile yapıyorlardı.

(30) **Vakıf idaresi**: Cami, okul ve öteki kurumlara ait malzeme-

lerin, işlerin ve müslümanların, din ve hayır işlerine yaptıklar yardımın yönetimine verilen ad. Dini kurumların elinde oldukça çok toprak ve öteki mallardan var. Bu kurumlar vergiden de muaf tutulduğundan sık sık kötüye kullanıldığı oluyormuş. Söz gelimi bağışlayacak kişi bir toprağı camiye bağışlıyor, ama kendi yaşadığı sürece ondan yararlanma hakkını, kârını elinde tutuyor. Bu arazi ancak kendisinin ölümünden sonra camiye geçecek. Oysa tüm kâr vergiden muaf olarak bağışlayanın eline geçiyor. Bu düzenin sonunda devlet büyük zarara uğruyor. Dini kurumların toprakların n lâikleştirilmesi yasası 1924 yılı ilkbaharında kabul edilmiş.

(31) **General Sitepov**: Vrangel'in silâh arkadaşı, en iyi kısım olan 1'inci Kolordunun Komutanı, 1920 y lında Vrangel'in kolordusuyla birlikte İstanbul'a sığındı. Ama 1921 yılının sonbahar nda gizlice oradan kaçtı ve kendisini tümüyle bağışlayan Sovyet yönetimine sığındı. Onun kızılordu saflarına katılışı beyazordu mensupları arasında korkunç bir sansasyon yaratmış, pek çok kişi onu izlemiş ve Kızılorduya geçmiştir.

(32) **Mangal**: İçine kömür konan bakır, ya da demir kap. Türkiye'de mangal yalnızca oda ısıtmak için değil, yemek pişirmek için de kullan lır. Bu durumda mangal Rusya'dakinden biraz daha değişik oluyor: Yuvarlak, ya da dört köşe bir demir kutu, demirden ayaklar, içerde üzerine kömür konan ızgara, ızgaran n altında kül boşaltma ve hava alması için bir delik..

(33) **Şapsugi** Asıl Kafkas Dağlarının iki yamacında, Kara Deniz kıyılarından pek uzak olmayan (Tuapsa'dan güneyde) bölgede yaşayan bir Çerkez kabilesi. Bu kabile Adagum ve Supsa nehirlerinin arasındaki bölgede yaşıyordu. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Şapsugiler islâm dinini kabul etmişler, 1796 yılından Kafkasya'nın kesinlikle fethine kadar Ruslarla amansız, çetin savaşlar yapmışlardır. 1863 yılında ise Rusların burayı fethi üzerine göç etmeyi tercih ettiler ve 2 bin kadar Şapsugi ailesi Türkiye'ye sığındı.

(34) **Kürtler** Bilginler arasında aslen nereden geldikleri konusunda tartışmalar olan bir topluluk, Gudu, ya da Kardu (Kurdu) adlı küçük bir kavim. Turan soyundan geldikleri sanılıyor. Çok eski çağlardan beri güneyde, Van gölünün kuzey batı bölgesinde yerleşmişler. Bir k sım bilginler ise bugünkü Kürtlerin Midyanlarla karışmalarına rağmen saf ari ırkı kanı taşıdıklarını, ama yalnız ari ırkı özellikleri göstermediklerini ileri sürerek eski Kürtlerin İran soyundan geldiklerini söylerler.

Şu anda 3 milyon kadar oldukları sanılan Kürtler geniş bir bölgede yaşıyorlar. Bu bölgenin sınırlarını kabaca şöyle çizmek müm-

kün: Kuzeyde Erivan, Erzurum, Erzincan; doğuda Büyük Ağrı Dağı, Urmiye gölü, Hemedan; güneyde Kirmanşah, Musul, Urfa, Antep ve Batıda Sivas'tan geçen meridyen, şimdi Kürtler beş devletin topraklarında yaşıyor: Sovyetler Birliği, Türkiye, İran, Irak ve Suriye.

(35) **Ş.iler (Şiilik)** İslâm Peygamberi Muhammed'in ölümünden hemen sonra ortaya çıkan Müslüman mezheplerinden biri, Mezhep Peygamberin ölümü üzerine onun yerine kimin geçeceği, dini lider kimin olacağı konusundaki tartışmaların sonucu çıktı. Dinin ileri gelenlerinden bazıları Peygamberin ölümünden sonra iktidarın Peygamberin sevdiği k zı Fatıma'nın kocası Ali'ye geçmesi gerektiğini savundular. Halifeliğin nesilden nesile, babadan oğula geçmesi gerekir diyorlardı. Bir kısmı ise eğer Peygamber isteseydi Ali'yi yerine kendisi tayin ederdi teziyle, halifeliğin seçilerek tayin edilmesini savundular. Birincilere Şiiler, ikincilere ise Sünniler adı verildi.

(36) **Haldey'ler** Eski çağlarda Dicle ve Fırat nehirlerinin aşağı kesimindeki bölgede yaşayan halka verilen ad. Bu ulusun hangi soydan geldiği bilinmiyor, ama Sami ırkından geldikleri sanılıyor. Arabistan'dan gelip buraya yerleşen Haldey'er, Babil devletinin egemenliği altına girmişler, Babil kültürünü dilini ve adetlerini benimsemişler. Tarihi olayların, Persler, Araplar ve Moğollarla yaptıkları savaşların etkisiyle Haldeyler Van gölünün güney ve güney-batısında yerleşmişler. Orada sayıları pek az (6230 aile) kalan Haldeyler, zamanımıza kadar şimdiki Türkiye'nin güney-doğusunda ve Irak'ta varlıklarını sürdürmüşler. Haldeyler Katolik dininden olup Roma'daki Papa'ya bağlıdırlar ve şimdi Musul, Bağdat ve Basra'da bulunan üç piskoposları vardır.

Haldey'ler geçen bunca yüzyıllar boyunca kanlarına İran kanı karışarak İranlılaşmışlar ve kendi etnografik ve ırk özelliklerini koruyamamışlardır. Şimdiki Haldey'lerin bir kısmı eski dillerini de bırakmışlar, İran dili konuşmaktadırlar.

(37) **Sultan VI. Mehmet Vahdettin** Tahta geçince adı Sultan Muhammed (Mehmed) VI olarak değiştirilen Vahdettin, 27 Ocak 1861 yılında doğdu. Sultan Abdülmecid'in oğludur. Osmanlı İmparatorluğunun tahtına ağabeyi Sultan V Muhammed'in ölümünden sonra 3 VIII 1918 tarihinde geçmiştir.

Daha sonra Ankara'da «Türkiye Büyük Millet Meclisi» toplanarak Sultanın hükümdarlık yetkilerini almış ve yalnızca İslâmların dini liderliğini (Halifeliği) bırakmıştır. Vahdettin ise Sultanlık ünvanından vazgeçmeyi reddetmiş ve bir İngiliz savaş gemisine binerek Malta adasına kaçmıştır. 16 Mayıs 1926 da İtalya'da San Remo'da ölmüş, Mekke'ye gömülmüştür. VI. Muhammed tahtta iken iradesiz ve bilgisiz biri

olarak görüldü. Yönetim ve politika ile etkin olarak ilgilenmedi. Her şeyi bir İngiliz hayranı olan Sadrazam Damad Ferid Paşa ve Tevfik Paşa'nın eline bıraktı.

(38) **İstanbul Yönetimi** Türkiye'de 23/IV/1920 ile 10/X/1922 tarihleri arasında iki etkin hükümet bulunuyordu. Biri Mustafa Kemal Paşa'nın yönetimindeki, Ankara'da kurulan TBMM Hükümeti; öteki ise başında Sultanın bulunduğu, Antant'a, özellikle de İngiltere'ye bağımlı kişilerden kurulan İstanbul Hükümeti. Bu durum Ulusal Bağımsızlık Savaşına gitme nedenlerini de açıkça ortaya koymaktadır. 1920 Martında İngilizler İstanbul'da parlamentoyu dağıttıkları zaman parlamentodaki Milletvekillerinden bir kısmını tutuklayarak Malta Adasına hapse yolladılar. Müttefik askerler de İstanbul'u işgal ettiler. (Türkler Konstantinopol'e İstanbul diyorlar; Avrupalılar ise Konstantinopol'ün Müslüman kesimine İstanbul diyorlar.) Böylece İstanbul'da İngilizlere bağlı Damad Ferid Paşa kabinesi kuruldu. Milliyetçiler müttefiklerle savaşmak üzere Anadolu'ya kaçtı ve Ankara'da TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) adı verilen bir meclis toplantıya çağrıldı. Bu Meclis hemen tüm Türk topraklarında yönetimi kesinlikle eline aldı. Padişah yönetimine bağlı olarak ise yalnızca İstanbul ve İstanbul ile Çanakkale boğazları çevresindeki ufak bölge kaldı. Aslında buralarda da asıl egemenlik Sultan yönetiminin değil, müttefiklerin elindeydi. Sonraları Sultanın yalnızca dini hakimiyeti kalmıştı buralarda da.

Ankara Hükümeti, ta baştan beri Padişah'ın İngilizlerin tutsağı olduğundan hareket ediyor ve bu yüzden onun yönetimini tanımayı kabul etmiyordu. Genel olarak iki Hükümet de birbirlerine düşman değildiler. Padişah Hükümetindeki pek çok üye Kemalistlerle gizli bir ilişki kurmuşlar (sonraları İngilizlerin baskısıyla bu gizli ilişkilere son verildi) ve İstanbul'dan Anadolu'ya cephane, silâh ve gönüllülerin geçirilmesine yardımcı olmuşlardır.

(39) **Türk - Yunan Savaşının sonuçları** : Askeri operasyondan başka Yunanlıların emperyalist istilâcı plânları, Yunanlıların ve müttefiklerin propagandaları sonucu tüm Anadolu'da altı yüzyıldan beri birbirleriyle barış içinde yaşayan Rum ve Türk köylüleri arasında korkunç çarpışmalar çıkmış, on binlerce çalışkan Rum halkın ve onların yıllardır süren ağır emekleri sonucu biriktirebildikleri tüm mallarının, eşyalarının imhasına yol açmıştır.

(40) **İtalyan Heyeti** Sevr anlaşması sonucunda İtalya, Akdeniz kıyısındaki Antalya limanı ve çevresini mandası altına almıştır. İtalyan askerleri 1919 yılı başından sonra buraları, Anadolu'nun batısındaki Dodekanez'i (12 Ada) işgal etti. İtalya buraları mandası altına aldıktan hemen sonra Antalya'daki isteklerinden kendi arzusuyla vaz-

geçmiş ve askerlerini geri çekmiştir. Bunun nedenlerinden biri Kemalist Türkiye ile dostluk ilişkileri kurmak, öteki istilâcı ülkelerden önce Türkiye ile ekonomik ve ticari ilişkiler kurarak imtiyazlar elde etmekti. İtalya aynı zamanda Antalya'nın işgalinin Mustafa Kemal'in karşısında bir askeri harekât olacağını anlamış ve İtalya'nın kendi içinde bulunduğu politik durumun buna elverişli olmadığını sezinlemişti. Ama Türkiye ile İtalya'nın anlaşması 1921 yıl. sonbaharına değin bir sonuca ulaşamadı. Ancak o zaman, Türkiye-Fransa anlaşması imzalandıktan sonra İtalya ile Türkiye arasında bu anlaşmanın gerekli olduğu çıktı ortaya. İtalyan Hükümetinin en geniş yetkilerle gönderdiği Kavaler Tusetsi 1921 Aralığında Ankara'da bir anlaşma imzaladı. Ama İngiltere'nin müdahalesi üzerine Hükümeti tarafından geri çağrıldı.

(41) **«Sisli Alpler»** = **İngiltere** Eski Romalılar şimdiki İngiltere Adasındaki uzak kolonilerine bu adı vermişlerdi.

(42) **«Foreign Office»** İngiltere Dışişleri Bakanlığı.

(43) **«Quai d'Orsay»** Paris'te, Fransa Dışişleri Bakanlığının bulunduğu Orsey rıhtımı.

(44) **«Yaeli», yada yaylı** Küçük, dört tekerlekli, yaylı Türk arabası.

(45) **Tovariş Abilov** 1921 yılı ortalarından 1923 yılı başlarına değin Azerbeycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Türkiye'deki tam yetkili temsilcisi. Kendisi Türk çevrelerinde oldukça ün yapmış ve Mustafa Kemal tarafından büyük saygı görmüştür.

1923 yılı başında Abilov İzmir'deki ekonomi kongresine davet edilmiş ve orada ansızın hastalanarak ölmüştür.

Yoldaş Abilov eski bir Bolşeviktir. Bakû'da, Tiflis'te ve öteki Kafkas kentlerinde çalışmıştır.

(46) **Yunan vahşeti** Yunan askerlerinin Batı Anadolu'daki barışsever Müslüman halka yaptıkları vahşet ve zulüm. Yunanlılar yalnızca barışçı halkı öldürmekle ve ailelerini dağıtmakla kalmamışlar, hayvanlara da el koymuslar, tüm mallarını yağmalamışlardır. Yunan askerleri bir bölgeden ayrılırken tüm köyleri ve ekinleri yakmışlar, meyva ağaçlarını kesmişlerdir.

(47) **Atilla** Hunların hükümdarı. IV ve V. yüzyıllarda Asya'dan kalkıp Avrupa Rusyasını, şimdiki Polonya, Almanya ve Macaristan'ı egemenliği altına almıştır. Tüm aileleri, sürüleri ile birlikte savaşa kalkan bu savaş ı Hunlar, Avrupalılar ve özellikle Atilla'ya «Tanrının Kılıcı» adını takan Almanlar üzerinde korkunç bir panik yaratmışlardır. Hunlar devrine raslayan Alman öykülerinde Atilla doğan n yakıcı güçlerini canlandıran bir örnek olarak gösterilir.

(48) **Çingiz Han, ya da Cengiz Han** Temuçin'in ilk adı. M.Ö.

1155 yılında Moğolistan'da doğmuştur. Çingiz Han tüm Moğolistan'ı egemenliği altına aldıktan sonra Pekin'i zaptetti ve Kuzey Çin'i istilâ etti. Daha sonra ise Doğu Türkistan ve Semerkand'ı ele geçirdi. 1220 yılında Çingiz Han'ın birlikleri İran'a, Kafkasya'ya ve Güney Rusya'ya saldırdılar. 1221 yılında Türkistan'ı, Horasan'ı zaptettiler. İran ve Güney Rusya da bunun devamı oldu. Çingiz Han, Büyük Moğol İmparatorluğunun kurucusu oldu böylece.

(49) **Yunan vahşeti üzerine uluslararası araştırma komisyonu** Batı Anadolu'ya, Yunanlıların yerli barışçı müslüman halka yaptıkları vahşeti incelemek amaciyle gönderilen komisyondan söz edilmektedir. Bu komisyon Yunanlıların yaptıkları vahşetin doğurduğu genel öfkenin etkisi altında İngilizler tarafından gönderilmiştir. Komisyon taraf tutmasına rağmen yine de vahşetin durumunu belirlemek, ortaya koymak zorunda kalmıştı.

(50) **Türk Savaşları** Tüm Türkiye'nin kuruluş öyküsü. Türklerin Küçük Asya'ya ilk gelişlerinden beri aralıksız savaşlar süregelmiştir. Önce Küçük Asya'nın zaptedilmesi için savaşılmış, sonra Balkan yarımadasının ele geçirilmesi için Yunanlılar ve Sırplarla yapılan savaşlar, Rusya ile üç yüz yıl süren Kırım, Azak, Kuzey Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları için yapılan savaşlar, Polonya ile savaş, Macaristan ve Avusturya seferleri... Yalnızca 1800 yılından sonra Türklerin yaptıkları savaşları sıralamak yeterli olacaktır bu konuda:

1811/1812 yıllarında Rusya ile; 1828/1829 Rusya ile; 1825/1826 Yunanlılar ve müttefiklerin filolarıyla; 1834 İranlılarla; 1853/1855 Kırım savaşı; 1877/1878 Rusya ile; 1897 Yunanistanla; 1909 İtalya ile; 1912 Sırplar, Bulgarlar ve Yunanlılarla; 1914/1918 Birinci Dünya Savaşı...Daha Araplarla, Suriye ile, İranla yapılan bir sürü savaşlar...

(51) **Çanakkale Savaşları** 1915 yılında, Mart ayında İngiliz-Fransız donanmasının Çanakkale Boğazından geçip Marmara Denize varmak için giriştikleri başarısız denemelerle başlamıştır. 1915 Nisanında 4 İngiliz, 1 Fransız Tümeninden oluşan 70.000 kişilik İngiliz-Fransız ordusu Gelibolu yarımadasına çıkarma yaptı. Amaçları İstanbul'a karadan varmak ve donanmanın Marmara Denizine geçmesini sağlamaktı. Müttefiklerin operasyonu çok ağır gelişti ve 1915 sonbaharına değin uzandı. Türk Orduları (1 inci ve 5 inci ordular, sayıları 450.000 kişi kadardı) Çanakkaleyi kahramanca savundular. Almanya'dan silâh ve cephane yardımının gelmesiyle müttefikler Gelibolu yarımadasının zaptının çok güç olduğunu anladılar. Sayıları 500.000 kişiye varmasına rağmen müttefikler 1916 Ocak ayında geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu operasyonda müttefikler 150.000 ölü, ayrıca yaralı ve has-

talardan da 100.000 ölü verdiler. Türklerde de aynı sayıda kayıp vardı.

(52) **İzmir'de Çerkez toplantısı (kongresi)** : Geçen yüzyılın 70 inci yılında yaklaşık 60.000 Çerkez aile Rus yönetiminden kaçarak Türkiye'ye göç etti. Orada onları politik nedenlerle ayrı ayrı yerlere yerleştirdiler. Birinci Dünya savaşında Türkiye'nin yenilişinden sonra bazı Çerkez toplulukları, özellikle İstanbul'daki sarayda bulunan aydınlar arasında Antant'ın himayesi altında bir otonom Çerkez Devleti kurulması düşüncesi çıktı ortaya. 1920 yılında İzmir'de Yunanlılar tarafından Çerkezler bir toplantıya çağrıldı. Yunanistan'ın himayesi altında Batı Anadolu'da bir Çerkez Devleti kurulması vaadinde bulundular. Ama toplantının bu kararı Çerkez toplumu arasında pek taraftar bulamadı, Çerkezler Ankara yönetimine bağlı kalmayı; Hristiyan Rumların himayesinde kalmaktansa, Müslüman Türklerin himayesinde olmayı tercih ettiler.

(53) **«Seyyare - Yeni Dünya** (Partizan Yeni Dünya Gazetesi) 1920 Ağustosunda Eskişehir'de çıkan Çerkez çetelerinin başındaki Çerkez Ethem'i tutan ve onun himayesinde bulunan gazetedir. Gazetenin başında şu parola vardı: «Dünyanın emekçileri ve ezilenleri, birleşin!» Ayrıca şu ibare de vardı: «İslâm bolşevik gazetesi». İlkel ve basit, ama tam içten bir yorumlamas ydı bu komünizmin; yalnız bir de Müslüman ahlâkı eklenmişti. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne sempati duyan gazete Anadolu'da geniş bir devlet reformunun gerekliliğini savunuyor ve emperyalist Antant'a karşı savaşıyordu. Başlangıçta gazetede birkaç Türk Komünistinin makaleleri yayınlanıyordu. Sonra, Ethem ve kardeşi resmi komünist partisine üye olduktan sonra gazete, yukarıda sözü edilen, gerçek samimi komünist partisine karş kışkırtıcı rol oynayan partinin organı olarak Ankara'ya taşındı. Ethem'in Mustafa Kemal Paşa'ya karşı ayaklanmasında gazete Ethem'in tarafını tutan birkaç makale bastı ve yerli demiryolu memur ve işçilerine çağrıda bulunarak onları Ethem'in üzerine yollanan askerleri taşıyacak treni durdurma grevine davet etti. Aynı zamanda kendi taraftarlarıyla birlikte dağlara kaçan ve sonra da Yunanlılar safında cepheye giden Ethem'in yenilgisi üzerine gazete kapatıldı ve yazı heyeti mahkemeye verildi. 1921 Eylülünde Yazı İşleri Müdürü Arif Oruç affedildi ve Ankara'ya döndü. «Yeni Dünya» orada basılmaya başlandı. Ethem'i hatırlatan «Seyyare» sözcüğü ise kaldırıldı.

Yeni «Yeni Dünya» gazetesi de RSFSR'ye (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) karşı dostluk besliyordu genellikle. Sovyet isteklerine göre yönünü tayin ediyor ve Mustafa Kemal yönetimini destekler görünüyordu.

«Yeni Dünya» 1922 yılı Martında kendi kendine yayın hayatına son verdi.

(54) **Büyük Ermenistan** Amerika, eski Çarlık Rusya'sı ve Türkiye'deki Ermeni milliyetçilerinin kurdukları cemiyet, «Denizden denize Büyük Ermenistan»ın kurulması için çalışıyordu. Yani Batum ve Trabzon'dan İskenderun'a, Akdeniz kıyılarına kadar uzanan bölgede bir devlet kurulmasını hayal ediyorlar ve kendi plânları için propagandalar yapıyorlardı. Yurt dışındaki Antant ve Çarlık Rusyası tarafından desteklenen bu maceraperestlerin ayrılma hevesleri Birinci Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşı sırasında, daha önce Türkiye'de barış içinde yaşayan Ermeni halkının tam olarak imhasına yol açtı. Sözün kısası Rumların eski Pontus Devletini yeniden kurmak amacıyla giriştikleri çarpışmaların doğurduğu sonuçlar aynen bunlar için de geçerli oldu.

(55) **Tovariş Aralov** Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki tam yetkili temsilcisi. Burada sözü edilen karşılaşma hakkında Aralov şöyle yazmıştır:

«Benim yoldaş Frunze ile karşılaşmam Samsun'da oldu. Ben o sıralarda bizim Sovyetler Birliğinden Türkiye'ye tam yetkili temsilci olarak gidiyordum.

Yoldaş Frunze karşılaşmamızda Mustafa Kemal'in ve yardımcılarının çabalarını göklere çıkardı. O, Türk Kurtuluş Hareketinden, halk arasındaki derin köklerinden, emperyalizmle savaşın öneminden büyük bir övgüyle söz ediyordu. Frunze, Mustafa Kemal'i Türkiye'nin emperyalizmden kurtulması için çarpışan enerjik, atılgan bir savaşçı ve çok iyi bir savaş yöneticisi olarak tanımlıyor. Aynı zamanda Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaş hakkındaki kişisel düşüncelerini de söyledi. Yoldaş Frunze kişisel gözlemlerine ve izlenimlerine göre bana Yunanlıların teknik üstünlüklerinin ağır basmasına rağmen Türk Ordusunun zaferinden kuşku duymadığını anlattı.

Biz, Yoldaş Frunze ile bütün günümüzü Samsun'da birlikte geçirdik.

11 Mayıs 1926
Moskova Aralov»

(56) **Fransa - Türkiye Anlaşması 1921** 1920 yılında Türkiye ile Antant arasında yapılan Sevr anlaşması Türkiye'yi galip devletler arasında bölüşülmek tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştı. Bu tehdit sonucu Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yabancı işgalcilere karşı Türk Ulusal Hareketi ortaya çıktı. Ankara Hükümeti Sevr anlaşmasını tanımadığını ilân etti. Yunan ordusunun yenilgisinden ve müttefiklerin kendi askerlerini Anadolu Türkiye'sinden geri çekmesinden sonra An-

kara'da Fransa ile 30 Ekim 1921 de bir anlaşma imzalandı. Bu sırada antisovyet politikasının öncülüğünü yapan Fransa, Türkiye ile uzlaşarak Türkiye'yi de antisovyet politika gütme yoluna sokacağını umuyordu. Ama Fransa'nın bu denemesi başarısızlıkla sonuçlandı.

(57) **Türkiye - RSFSR (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) ve ZSFSR (Kafkas Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) anlaşması** 16 Mart 1921'de Moskova'da RSFSR ile Türkiye arasında iki ülkenin birbirleriyle dostuklarını güçlendiren anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre anlaşan taraflardan her biri öte taraf n gücünü zorlayacak, kabul etmeyeceği hiç bir uluslararası anlaşmaya ve ikili barış anlaşmasına imza koymayacaktı. RSFSR anlaşma uyarınca Çarlık Rusyasının tüm özel ayrıcalık ve yükümlülüklerinden vazgeçiyor, kapütilâsyonları tanımıyordu. Türkiye de aynı koşulları kabul ediyordu. Daha önce Türkiye ile Çarlık Rusyası arasında imzalanan tüm anlaşmalar yürürlükten kaldırılıyordu. Anlaşma, Doğu halklarının özgürlük ve bağımsızlığını, kendi isteklerine göre kendi yönetim biçimlerini seçmesini kabul ediyor, 28 Ocak 1920'de (Türkiye'nin sınırları hakkındaki) Türk Ulusal anlaşmasını tanıyordu. Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye bırakılıyor, iki taraf da Batum'un otonom yönetimini ve Azerbeycan'ın Nahcivan üzerindeki himayesini kabul ediyordu.

29 Mart 1921'de Sovyet Hükümeti, yoldaş Natsarenus'u ilk büyük elçi olarak Türkiye'ye gönderdi. Türk büyükelçisi Ali Fuad Paşa ise 22 Aralık 1920'de Moskova'ya tayin edilmişti.

13 Ocak 1921'de ilk görüşmelerden sonra RSFSR'nin aracılığıyla bir tarafta Azerbeycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, öte yanda Türkiye olmak üzere dostluk anlaşması imzalandı.

Sonunda 21 Ocak 1922'de aynı buna benzer bir anlaşma Ankara'da Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Türkiye arasında imzalandı. Anlaşma Halk Komiserleri Kurulu üyesi ve Ukrayna ve Kırım başkomutanı olan yoldaş M. V Frunze ile Türkiye'den Yusuf Kemal Bey tarafından imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Türkiye, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ve egemen devlet olduğunu kabul etmiştir.

RSFSR ile Türkiye arasındaki daha sonraki karşılıklı ilişkiler iki taraf n dostluğunun giderek güçlenmesini sağlamış ve hemen hemen tüm uluslararası sorunlarda karşılıklı destek olmuşlardır birbirlerine. Özellikle bu davranışlar 17 Aralık 1925'de Paris'te imzalanan anlaşmada, düşmanca düzenlerde tarafsız kalarak ve kararlara katılmayarak daha da güçlenmiştir.

Ukraynalı devrimci lider M. V. Frunze Ortaasya'da Pişpeka kentinde doğdu (1885). Bu kent şimdi Kırgızistan'ın başkentidir ve Frunze adını taşımaktadır. Frunze 1904'te Petersburg'da Ekonomi okurken devrimci oldu. 1905 devrimine katıldı. Tutuklandı. Sibirya'ya sürüldü. 1917 devriminde -özellikle askerler arasında- önemli rol oynadı. Güney Orduları, Doğu Cephesi Orduları, Türkistan Cephesi Komutanlıklarını yaptı. Sonra Ukrayna ve Kırım'ın tüm silahlı kuvvetleri komutanlığına atandı. Kasım 1921 — Ocak 1922'de Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin olağanüstü elçilik heyetiyle ve olağanüstü elçi olarak Türkiye'yi ziyaret etti. Ankara'da anlaşmalar imzaladı. Elinizdeki kitap bu gezinin ürünüdür ve Kurtuluş Savaşı günlerindeki Türkiye'yi anlatmaktadır. Savunma Komiserliği de yapan Frunze 1925'de Moskova'da öldü.